

BALANS VAN CHRONISCH TEKORTSCHIETEN

DE ONTEIGENING VAN JOODS VASTGOED IN DE HUIDIGE
GEMEENTE VENLO EN HET NAOORLOGS RECHTSHERSTEL

Fred Cammaert
februari 2024

INHOUDSOPGAVE

OPDRACHT		4
VOORAF		5
INLEIDING		6
HOOFDSTUK 1	VAN IDENTIFICATIE EN REGISTRATIE NAAR DEPORTATIE EN MOORD	10
HOOFDSTUK 2	ONTRECHTING EN ROOF	12
	A. VOORAF	
	B. ROOFVERORDENINGEN BETREFFENDE ONROEREND GOED	13
	- VERORDENING 102/1941 (MEI 1941)	13
	- VERORDENING 154/1941 (AUGUSTUS 1941)	13
	- VERORDENING 154/1941 IN DE PRAKTIJK	15
	C. COLLABORATIE	16
	- GEMEENTEN	17
	- OORLOGSKOPERS	18
	- HYPOTHEKEN EN VERKOOPCIJFERS	18
	- NOTARISSEN EN MAKELAARS	19
	- LIMBURG	21
HOOFDSTUK 3	RECHTSHERSTEL	22
	A. FORMEEL RECHTSHERSTEL	23
	- VOORTRAJECT EN WETGEVING	23
	- DE PRAKTIJK	24
	- TEKORTKOMINGEN EN KRITIEK	27
	B. MOREEL RECHTSHERSTEL	29
HOOFDSTUK 4	VENLO	30
	A. DE JOODSE GEMEENSCHAP EN DE HOLOCAUST	30
	- AAN DE VOORAVOND VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG	31
	- ANTI-JOODSE MAATREGELEN, ROOF EN DE ROL VAN POLITIE EN GEMEENTE	34
	- CIJFERS EN DEPORTATIES	36
	- NA DE DEPORTATIES	39
	B. SLACHTOFFERS VAN DE ONROEREND GOED ROOF EN HUN NAOORLOGS RECHTSHERSTEL: CASES	41
	- VERWOESTE PANDEN	41
	- PHILIP COHEN	42
	- RUDOLF EN OTTO GOUDSMIT	45
	- MAX GRÜNEWALD, OTTO STERNHEIM EN HUGO TERHOCH: ARCEN	47
	- JAK(C)OB KAUFMANN	53
	- ALEXANDER KEIZER	53
	- EMILIE MOSES-GOTTSCHALK: FIRMA GOUDSMIT-	

ELEKAN	56
- MOSES (MAX) OPPENHEIM	57
- ABRAHAM, REGINA EN ELISA SANDERS	59
- SYNAGOGE, BEGRAAFPLAATS EN BOUWGROND: JOODSE GEMEENTE	61
- ABRAHAM VELLEMAN	62
- ROBERT VOSS: TEGELEN	63
- JOSEFINE WIENER-HIRSCH	65
- DAVID WITMOND	68
CONCLUSIE	70
BEANTWOORDING VRAGEN OPDRACHT	71
GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN, DIGITALE BRONNEN EN LITERATUUR	73
BIJLAGEN	

OPDRACHT

Naar aanleiding van de aandacht in de journalistieke media en vragen vanuit de joodse gemeenschap heeft het college van B&W van de gemeente Venlo besloten een onderzoek te laten uitvoeren naar de rol van de gemeente bij de roof van onroerend goed in joods eigendom tijdens de Tweede Wereldoorlog en mogelijke tekortkomingen bij de naoorlogse compensatie en het rechtsherstel. De tien onderzoeksvragen die een antwoord moeten geven op de subtitel van dit rapport luiden:

1. Is er los van de zogeheten *Verkaufsbücher*, registratielijsten van geroofd en doorverkocht joods onroerend goed, andere relevante informatie over deze kwestie in de archieven te vinden, zo mogelijk per woning?
2. Hoe heeft de onteigening en doorverkoop van de in de *Verkaufsbücher* vermelde woningen en andere onteigende woningen en inboedels (joods onteigend eigendom dat niet in de *Verkaufsbücher* genoemd wordt in Venlo plaatsgevonden?
3. Welke woningen en inboedels zijn onteigend die niet in *Verkaufsbücher* vermeld staan?
4. Heeft het toenmalige gemeentebestuur hierover besluiten genomen?
5. Welke rol heeft het toenmalige gemeentebestuur, de plaatselijke ambtenarij en de lokale politie hierbij gespeeld?
6. Zijn er aanwijzingen dat door de gemeente Venlo tijdens en na de oorlog belastingen of andere heffingen zijn opgelegd aan de voormalige (i.c. de rechtmatige) eigenaren over de jaren waarin zij geen gebruik konden maken van hun eigendom?
7. Is er sprake geweest van een financiële compensatieregeling?
8. Is er ooit een compensatieregeling aangeboden? Zo ja, wanneer en voor welk bedrag of in welke andere vorm is er compensatie aangeboden na de Tweede Wereldoorlog?
9. Is er andere relevante informatie over deze kwestie in de archieven te vinden, zo mogelijk per woning?
10. Wat zou de gemeente Venlo nu kunnen betekenen op het gebied van compensatie, niet enkel in financieel opzicht maar vooral in de zin van vormgeving aan hedendaags duurzaam herdenken om ervoor te zorgen dat zo'n drama zich nooit meer kan voordoen? ¹

¹ Gemeente Venlo: Opdracht onderzoek vastgoedboeken joods bezit (gelijkluidend als de opdracht van de gemeente Roermond van 20 december 2021; zaaknummer 153750-2021)

VOORAF

Voor de hoofdstukken 1 tot en met 3 van dit onderzoek is gebruik gemaakt van literatuur en bronnenstudies, eerder verschenen rapporten die hetzelfde onderwerp behandelen en uiteenlopende digitale bronnen. Hoofdstuk 4, waarin de focus op Venlo ligt, is voor een belangrijk deel gebaseerd op onderzoek in het gemeentearchief van Venlo, het Historisch Centrum Limburg (HCL) in Maastricht en het Nationaal Archief (NA) in Den Haag. Hoewel door het oorlogsgeweld van oktober en november 1944 veel belangwekkend Venloos archiefmateriaal verloren is gegaan, kon niettemin geput worden uit dagrapporten van de gemeentepolitie, de Nederlands-Istraëlitische Gemeente Venlo, de collectie ‘Overige Verzamelingen’ en gespaard gebleven stukken van de gemeentesecretarie van Venlo en Arcen en Velden. Andere collecties in de archieven van gemeente Venlo leverden geen relevante gegevens op voor dit onderzoek. Daarnaast is uitvoerig onderzoek verricht in de kadasterarchieven op het HCL. Die bevatten o.m. gedetailleerde gegevens over het onroerend goed in kwestie, de eigenaar en de eigendomsverhoudingen, de koper/verkoper, de betrokken notaris en de notariële akte, het aan- en verkoopbedrag en de naoorlogse (minnelijke) schikking. Helaas geldt voor het laatste dat de archieven van het kadaster van na 1948 (nog) niet zijn overgedragen en veruit de meeste schikkingen van latere datum zijn. Deze bron kan slechts tegen betaling worden geraadpleegd. Van die mogelijkheid is geen gebruik gemaakt. Gelukkig bieden de archieven van het Nederlands Beheers Instituut (NBI) en de Raad voor het Rechtsherstel (RvR) op het NA soelaas. In de regel bevatten de op naam gestelde dossiers van de indiener van de naoorlogse claim in beide collecties de originele akte van schikking of een afschrift ervan. Verder bevatten de vaak onvolledige NBI-dossiers correspondentie, inventarisaties, steunbewijs, uiteenlopende verklaringen en (financiële) opgaven en verslagen. Voor de precieze vindplaats van deze bronnen kan hier worden volstaan met een verwijzing naar de voetnoten onderaan elke pagina.

Om een indruk te krijgen van de waarde van de gulden in de besproken periode, is tussen haakjes telkens aangegeven om hoeveel euro het anno 2023 gaat. Aangezien de onderzoeksperiode grofweg de jaren 1940-1955 omvat, moet rekening worden gehouden met een aanzienlijke geldontwaarding. Daarom is gekozen voor een omrekening vanaf het jaar waarin een bedrag werd betaald of toegekend. Ter illustratie: een huis waarvoor in 1943 fl. 5.000,= (bijna € 41.000, = anno 2023) was betaald, kostte door de inflatie ten tijde van de naoorlogse financiële afwikkeling in bijvoorbeeld 1952 fl. 8.791,=; een verschil van fl. 3.791,= ofwel € 17.674,= anno 2023. Voor de omrekening is gebruik gemaakt van de omrekencalculator van het CBS: <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/prijzen-toen-en-nu>

INLEIDING

Enkele toevallige vondsten in het Amsterdams gemeentearchief², vragen vanuit de joodse gemeenschap en nieuw onderzoek hebben dankzij aanhoudende mediabelangstelling de voorbije jaren geleid tot een gewijzigde houding tegenover het naoorlogse rechtsherstel en de compensatie van de ongekend zwaar getroffen joodse gemeenschap. Dat blijkt eens te meer uit het groeiend aantal gemeenten dat alsnog rekenschap wenst af te leggen voor een naoorlogs afwikkelingsproces met schrijnende tekortkomingen; gebreken die van meet af aan werden gesignaleerd en op grond van aanzwellende kritiek stapsgewijs, maar nooit volledig werden rechtgezet.

Kort gezegd houdt rechtsherstel het ongedaan maken van roof en herstel van geschonden rechtsverhoudingen in. Omdat het onlosmakelijk verbonden is met gebeurtenissen en ontwikkelingen die eraan voorafgingen, is kennis van zowel de achtergrond als het tijdsgewricht waarin het herstel plaatsvond onmisbaar voor een juist begrip.

De geschiedenis van het naoorlogs rechtsherstel kan in drie tijdvakken worden verdeeld. De eerste fase stond in het teken van de uitvoering van enkele wetsbesluiten die in 1943 en 1944 waren voorbereid door de Nederlandse regering in ballingschap. Die taak was toebedeeld aan de in augustus 1945 opgerichte Raad voor het Rechtsherstel. Met de opheffing van de Raad in 1967 eindigde deze fase.

Ruim twintig jaren verstreken alvorens het naoorlogs rechtsherstel aan het begin van de jaren 1990 opnieuw prominent op de agenda kwam. Aanleiding vormden ontwikkelingen in het buitenland op dit gebied en de herhaalde constatering dat in de voorgaande fase mankementen waren opgetreden met onredelijke en onrechtvaardige gevolgen voor de joodse slachtoffers. Om ‘finaal recht’ te kunnen doen werden al met al vijf commissies ingesteld die zich in essentie gingen buigen over de vraag wat er (mogelijk) was misgelopen met de teruggave van roerende en onroerende goederen van joodse oorlogsslachtoffers. Vrijwel eenstemmig kwamen de commissies tot de slotsom dat het rechtsherstel weliswaar correct was verlopen, maar dat tevens sprake was van tekortkomingen die voor de betrokkenen nadelig konden uitpakken. Voormalig medewerker van het Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), Gerard Aalders, die zich eveneens in de materie had verdiept, kwam tot een vergelijkbare conclusie.

Dat neemt niet weg dat er toch wel iets valt af te dingen op het werk van de commissies. Zo hadden ze verzuimd de Londense herstelwetgeving aan een kritische analyse te onderwerpen. De conclusie ‘correct verlopen’ stond namelijk op gespannen voet met voorbeelden van tekortkomingen in de herstelwetgeving die in de rapporten werden aangehaald. Daar kwam bij dat in steeds bredere kring de overtuiging post vatte dat het rechtsherstel in de praktijk niet alleen uiterst formeel en bureaucratisch was verlopen, maar bovenal mank ging aan een kille, soms zelfs hardvochtige bejegening van de slachtoffers. Een opstelling die getuigde van

² De meest recente vondst dateert van 2013 en hing samen met het lichten van dossiers op het gemeentearchief van Amsterdam die voor digitalisering in aanmerking kwamen. (Plicht, Elias van der, Institutionele wandaden en de zoektocht naar rechtsherstel. <https://www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/omgaan-met-historisch-onrecht/>)

Tien jaar eerder had de werkstudente Charlotte van den Bergh in het archief van het Ontwikkelingsbedrijf van de gemeente Amsterdam al correspondentie aangetroffen waaruit naar voren kwam dat joodse huiseigenaren die de oorlog hadden overleefd door de gemeente waren aangeslagen en beboet wegens het niet betalen van erfpacht tijdens de bezettingsjaren. (recensie door Raymond Schütz van Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950. Amsterdam, 2015 in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*. vol. 13 (2015), nr. 4, pag. 174)

onbegrip en gebrek aan empathie of compassie. Mede op grond van deze vaststelling adviseerde een commissie onder voorzitterschap van oud-minister Jos van Kemenade alsnog spijt te betuigen aan de joodse gemeenschap voor de gang van zaken en financiële middelen beschikbaar te stellen: de zogeheten Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel). Daarbij ging het om een totaalbedrag van 764 miljoen gulden (in 2000) ofwel bijna 586 miljoen euro (in 2023), samengesteld uit bijdragen van de overheid (fl. 400 miljoen) en de belangrijkste grootverdieners aan de roof: het verzekeringswezen (fl. 50 miljoen), de banken (fl. 50 miljoen) en de effectenbeurs (fl. 264 miljoen). De toezeggingen dateren van het jaar 2000 en vormden de afsluiting van de tweede fase. Na overleg binnen de joodse gemeenschap werd overeengekomen 80% van de beschikbaar gestelde middelen te reserveren voor individuele uitkeringen en 20% voor collectieve voorzieningen.

Weldra volgde een discussie over de vraag of de Maror-gelden ook als ‘finaal recht’ op gemeentelijk niveau golden. De regering antwoordde hierop bevestigend, maar burgemeester Eberhard van der Laan van Amsterdam zag dat anders naar aanleiding van een artikel in *Het Parool* van 30 maart 2013 met als titel *Gemeente eiste erfpacht op van teruggekeerde joden*. Dossiers op het gemeentearchief van Amsterdam die kort daarvoor waren gelicht in verband met digitalisering, lieten geen twijfel bestaan over de juistheid van het bericht. Van der Laan noemde het een ernstige kwestie en hij herhaalde termen als formeel, kil en bureaucratisch om eraan toe te voegen dat bekeken zou worden hoe rechtgezet kon worden wat rechtgezet kon worden. Het NIOD kreeg opdracht onderzoek te doen. Daarmee gaf Van der Laan in 2014 het startsein voor de derde fase waarin we ons nog steeds bevinden. Want na Amsterdam volgden al snel Den Haag, Rotterdam en andere gemeenten die het eigen doen en laten met betrekking tot het naoorlogs rechtsherstel lieten en laten onderzoeken. Daarbij gaat het vooral om mogelijke naheffingen die vooral vanuit een morele invalshoek worden beschouwd en nieuwe impulsen hebben gegeven aan verschillende vormen van (financiële) compensatie.³

Inning van niet betaalde erfpachtbelasting ofwel erfpachtcanon, een pachtvergoeding voor de gemeentelijke grond waarop het huis staat, speelde in de eerste naoorlogse jaren een rol in Amsterdam en Den Haag; niet in Rotterdam en Utrecht. En, voor zover we tot dusver weten, evenmin in grote steden elders in het land. Als een geroofd pand werd verkocht, kwamen de erfpachtcanon en alle andere gemeentelijke heffingen voor rekening van de nieuwe eigenaar: de oorlogskoper. Hij of zij kon zich geen achterstalligheid in betaling veroorloven. Voor de naar schatting 9.000 onverkochte panden van joden die onder beheer bleven van de Duitse en Nederlandse roofinstanties gold dat klaarblijkelijk niet. Die lagen merendeels in het westen van het land en daar ging het dan ook om aanzienlijke bedragen. Achterstallige erfpachtclaims door de in geldnood verkerende gemeenten waren op hun plaats geweest bij de vermogensbeheerder van de voormalige roofinstellingen; niet bij de onteigende en berooide joodse slachtoffers. Hoe dan ook, Venlo kende geen erfpachtcanon en op twee percelen aan Piacardie na werden alle geroofde panden verkocht. Spuurwerk in het gemeentearchief van Venlo heeft afgezien van de synagoge geen andere gemeentelijke naheffingen aan het licht gebracht. De rechtshersteldossiers tonen aan dat ook over de periode dat een pand onteigend maar nog niet verkocht was, geen naheffingen hebben plaatsgevonden.

³ De passage is gebaseerd op: Slaa, pag. 94-97; Piersma, pag. 6-7; Blauw (*Haarlem*), pag. 1-6; Blauw (*Utrecht*), pag. 6; Blauw (*Eindhoven*, pag. 6), Vos (*Rechtsherstel*), pag. 7, 97-98; Plicht, Elias van der, *Institutionele wandaden en de zoektocht naar rechtsherstel* in: <https://www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/omgaan-met-historisch-onrecht/>; <https://www.maror.nl/over-ons/oorsprong-maror-gelden>

Deze vaststelling staat vanzelfsprekend los van het feit dat het gemeentebestuur in de personen van de Venlose burgemeesters Bernard Berger (tot 20 september 1941) en zijn opvolger Jo Zanders alle anti-joodse maatregelen en verordeningen zonder meer uitvoerde.

Was met name Zanders' opstelling van invloed op de uitvoering en het verloop van de Holocaust? En kan dat aan de hand van een vergelijking met burgemeesters van Limburgse steden als Maastricht, Roermond en Heerlen worden aangetoond? Met uitzondering van Heerlen blijken de onderlinge verschillen gering. Isolering, ontrecting, roof en deportatie waren een speerpunt van het Duits beleid. Alle maatregelen en verordeningen die er betrekking op hadden, werden op landelijk niveau en onder dwang opgelegd. Gemeenten konden er niet aan ontsnappen en moesten ze uitvoeren. Dat leidde overal tot dezelfde uitkomst: het joods bevolkingsdeel verdween volledig uit beeld om uiteindelijk gedecimeerd te worden. Zo beschouwd bestond er nauwelijks verschil tussen Venlo, Maastricht en Roermond. Het onderscheid moet gezocht worden in de nuance en die werd grotendeels bepaald door de belangrijkste gezagsdragers ter plaatse: de burgemeester en de korpschef. Sinds de invoering van het leidersprincipe in de zomer van 1941 was eerstgenoemde de eenhoofdige leider in zijn gemeente. Alleen hij was verantwoordelijk voor beleidsbeslissingen en de uitvoering ervan. In algemene zin kan gezegd worden dat de gemiddelde NSB-burgemeester niets ten gunste van zijn joodse medeburgers ondernam. Eerder was sprake van het tegenovergestelde. Afgezien van enkele uitzonderingen lieten ook de niet-nationaalsocialistisch gezinde burgemeesters verstek gaan waar het ging om het opkomen voor hun joodse ingezetenen. Vrijwel unaniem waren ze ervan overtuigd dat ze geen keuze hadden. Opgezaald met een onoplosbaar dilemma, voelde menigeen zich tegen de muur gezet en meende uit onmacht niets anders te kunnen doen dan lijdzaam toezien. Als ze al voor joden in het krijt traden, ging het altijd om individuele gevallen, tijdelijke gunsten of tijdelijk uitstel.

Sinds 16 oktober 1941 zwaaide burgemeester Jo Zanders de scepter in Venlo. In tegenstelling tot de gangbare procedure bij nieuwe benoemingen was deze advocaat geen NSB'er, maar presenteerde hij zich als partijloos bij zijn ambtsaanvaarding. Zanders kwam voor hetere vuren te staan dan zijn voorganger. Hoewel hij het in een spaarzaam geval opnam voor een individuele jood, voerde Zanders alle anti-joodse verordeningen en opdrachten uit. De drie deportaties in Venlo verliepen zonder incidenten zoals uit de politionele dagrapporten naar voren komt. Eind 1943 besloot Zanders tot aankoop van de joodse begraafplaats. Daarover meer in de casus over Philip Cohen en de synagoge. Na de oorlog verdween hij enige tijd in het interneringskamp in Steyl. In lijn met de gebruikelijke gang van zaken werd hem de uitvoering van de anti-joodse maatregelen niet aangerekend bij de naoorlogse zuivering.

Zanders' collega Pierre Gubbels in Arcen die het ambt van 1923 tot 1960 bekleedde, deed letterlijk niets voor zijn joodse ingezetenen en voerde nauwgezet uit waar hem om werd gevraagd. Hij vaardigde zelfs een opsporingsbevel uit tegen een ondergedoken joods gezin. Na de oorlog werden weliswaar vijf klachten tegen hem ingediend, maar geen daarvan had betrekking op zijn medewerking aan de jodenvervolging. De zuivering doorstond hij zonder noemenswaardige problemen. Uit ter plaatse ingewonnen inlichtingen kwam naar voren dat men hem weliswaar 'onvoldoende krachtdadig' vond voor de wederopbouw van zijn zwaar getroffen gemeente, maar daaraan werden geen consequenties verbonden. Voor zover bekend woonden er geen joden in Tegelen en Belfeld.

Maastricht, Roermond en Heerlen werden ter vergelijking met Venlo aangehaald omdat de drie steden door heel verschillende burgemeesters werden bestuurd. Zo kreeg Maastricht na het vertrek van Willem Michiels van Kessenich in september 1941 te maken met NSB'ers.

Michiels, een paternalistische en regenteske magistraat, had alle Duitse verordeningen en opdrachten zonder tegensputteren uitgevoerd. Zijn opvolger, de NSB'er Louis Peters, bestuurde de Limburgse hoofdstad tot begin december 1942. Het was de periode waarin veruit de meeste anti-joodse maatregelen van kracht werden en twee deportatiegolven plaatsvonden. Peeters ondersteunde en faciliteerde alle Duitse plannen met de Maastrichtse en Limburgse joden door onder meer het centrale verzamelpunt voor de hele provincie in de jongensschool aan de Professor Pieter Willemsstraat beschikbaar te stellen. Zijn opvolger Theo Copray, ook een NSB'er, was verantwoordelijk voor het verloop van de derde en laatste deportatie in april 1943. In juni van dat jaar keerde Louis Peeters tijdelijk terug op zijn post. Hij besloot om de synagoge aan te kopen, maar zijn opvolger, de NSB'er Anton De Ley, trok het besluit zonder opgaaf van redenen weer in.

Hoe zag het beeld in Roermond eruit? Burgemeester Paul Reijmer was een pro-Duitse en autoritaire *bon vivant* die prima uit de voeten kon met de invoering van het leidersbeginsel. Zijn biograaf, Theo Beckers, noemt hem een narcistische alleenheerser; intimiderend en solistisch. Alle anti-joodse maatregelen voerde hij klakkeloos uit. Voor zijn vervolgd joodse stadgenoten deed hij nagenoeg niets. Sterker nog, Reijmer was een Duitse bedrijfsrover behulpzaam bij diens verzoek om de woning van de joodse eigenaar te kunnen betrekken. Intussen werkte hij hard aan z'n eigen ondergang. Distributiefraude die uitkwam, schulden en een groeiend isolement deden hem steeds verder afglijden. In maart 1943 verliet hij Roermond in zieke en overspannen toestand om plaats te maken voor de NSB'er Jozef Lensing. Op dat moment waren de deportaties al voltooid.

In tegenstelling tot Roermond, Venlo en Maastricht waar binnen de context van de Holocaust gesproken kan worden van nuanceverschillen, waren de verschillen met Heerlen levensgroot. Burgemeester Marcel van Grunsven toonde overtuigend aan dat het ook anders kon. Omringd door behendig opererende verzetsmensen loodste hij zijn gemeente op voorbeeldige wijze door de moeilijke bezettingsjaren. Niet voor niets zag koningin Wilhelmina in hem *eindelijk een echte burgemeester*. Zowel in intellectueel, tactisch als moreel opzicht stak hij met kop en schouders uit boven alle hiervoor genoemde burgemeesters. Ook Van Grunsven begreep dat hij het onmogelijke niet kon bewerkstelligen, maar anders dan de anderen deed hij er alles aan om te redden wat te redden viel. Zijn vaste tactiek bestond uit vertragen, tegenwerken en waar mogelijk tegen elkaar uitspelen van elkaar beconcurrerende instanties. Soms met succes, maar binnen de context van de jodenvervolging zo goed als kansloos. Bovendien moest hij precies in de periode dat de Duitsers de ene na de andere anti-joodse maatregel afkondigden de strijd aangaan met zijn kabinetschef, een NSB'er die hem onafgebroken in de wielen reed, en een zo mogelijk nog gevaarlijker korpschef. Hoewel hij erin slaagde beiden uit het gemeentelijk apparaat te verwijderen en te vervangen door verzetsmensen, richtten de twee veel onheil aan. Dat neemt niet weg dat Van Grunsven betrouwbare politiemannen tijdig liet waarschuwen als arrestatie of deportatie dreigde. Maar liefst 72% van de Heerlense joden dook vroeger of later onder. Ook was Heerlen door toedoen van Van Grunsven een van de laatste gemeenten in Nederland waar de bordjes met 'voor joden verboden' werden opgehangen. Het percentage overlevenden bedroeg er 57% en was het hoogste in Limburg.⁴

⁴ De passage is gebaseerd op: Vorst (*Sluier*), pag. 210, 216, 217, 237, 277-281, 283, 338-339, 404-409; Rijsselt, pag. 81-92; Beckers, pag. 6-85; Cammaert en Put, pag. 33, 158-159, 168, 175-177; Rens, pag. 362; het zuiveringsdossier van Pierre Gubbels wordt onder meer bewaard in het kabinetsarchief van de Commissaris van de Koning: Historisch Centrum Limburg (HCL), toegangsnummer 04.11, inv. nr. 381

HOOFDSTUK 1

VAN IDENTIFICATIE EN REGISTRATIE NAAR DEPORTATIE EN MOORD

Afgezien van de fel bekritiseerde naoorlogse behandeling van de joodse rechthebbenden, staat vast dat het slepende debat over het rechtsherstel samenhangt met de unieke voorgeschiedenis ervan. Grotendeels onbekend met de nauwelijks te bevatten catastrofe waarvan de in bezet Nederland woonachtige joden slachtoffer waren, moest de regering in Londen op grote en relatief veilige afstand nieuwe wetgeving optuigen en juridische kaders scheppen om het onrecht na de bevrijding ongedaan te maken. Meer hierover in hoofdstuk 3. Allereerst wordt stilgestaan bij de ongeëvenaarde misdaad die uitmondde in de moord op meer dan honderdduizend landgenoten.

Aan de vooravond van de Duitse inval op 10 mei 1940 telde Nederland ongeveer 140.000 joodse inwoners. Veruit de meeste families leefden hier al eeuwenlang en waren overwegend goed geïntegreerd. Daaraan kan worden toegevoegd dat een ruime meerderheid in huurhuizen in de grote steden in het westen van het land woonde. Hoewel precieze cijfers ontbreken, maakten enkele tienduizenden, voor het overgrote deel Duitse joden, deel uit van de genoemde 140.000. Zij waren sinds de machtsovername door Hitler in januari 1933 naar Nederland gevlucht.⁵

Tot dan toe had de Nederlands-joodse gemeenschap van de ene op de andere generatie een vredig bestaan geleid. Hooguit was ze blootgesteld aan milde vormen van discriminatie en antisemitisme. De overrompeling door de Duitse Wehrmacht leek daar aanvankelijk geen noemenswaardige verandering in te brengen. Het gedrag van de militairen werd als correct ervaren en het zag er korte tijd naar uit dat de nieuwe machthebbers de joden met rust zouden laten. De nog maar net benoemde rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart zei op 29 mei dat het Nederlandse recht van kracht bleef en liet dat dezelfde dag vastleggen in zijn derde, wijdlopende verordening (bindende regeling). De inkt was amper opgedroogd toen duidelijk werd waarom hij bij herhaling het dubbelzinnige begrip ‘bloed’ in de mond had genomen. Hoewel joden nog niet expliciet waren genoemd, kwam het onheilspellende proces van identificatie en discriminatie vijf weken later op gang. Op het eerste gezicht leken de beperkingen mee te vallen, want vanaf begin juli mochten joden geen lid meer zijn van de luchtbeschermingsdienst en kwamen ze niet in aanmerking voor arbeid in Duitsland. Menigeen voelde zich in die geruststellende gedachte gesterkt omdat er vooralsnog geen nieuwe anti-joodse maatregelen volgden. Achter de schermen werd daar intussen aan gewerkt, zij het met een klein voorbehoud. Zo stond in een intern rapport van 19 juli 1940 dat het joods vraagstuk voorzichtig en terughoudend behandeld moest worden. Het grote werk moest nog beginnen en binnenkort konden de eerste maatregelen worden verwacht die gevolgd zouden worden door (het dubbelzinnige) *Erfassen*, aldus de opsteller ervan. De obsessieve en

⁵ Warmbrunn, pag. 162; Presser II, pag. 509-510; Piersma, pag.10; Rijsselt, pag. 26-28, 34, 65; Jong, *Koninkrijk*, deel 4, pag. 691

<https://www.annefrank.org/nl/anne-frank/verdieping/nederland-het-hoogste-aantal-joodse-slachtoffers-west-europa/>

<https://www.annefrank.org/nl/anne-frank/verdieping/de-on-mogelijkheden-om-te-vluchten-joodse-emigratie-1933-1942/>

<https://www.niod.nl/nl/veelgestelde-vragen/gedeporteerde-joden-cijfers>

<https://vijfeeuwenmigratie.nl/migratiebeweging/duits-joodse-vluchtelingen-nazi-regime>

irrationale haat tegen een nagenoeg weerloze bevolkingsgroep die de dagelijkse praktijk in Duitsland al zeven jaar domineerde, kreeg weldra ook de overhand in Nederland.

De racistische maatregelen waarvan sprake was in het rapport, waren veel ingrijpender dan de twee van juli. Met de niet-jood of ariërverklaring voor ambtenaren van oktober 1940 en de daaropvolgende schorsing en ontslag van joden uit de overheidsdienst ging het proces van identificatie en discriminatie een volgende fase in. In verhoogd tempo ging het van kwaad tot erger. Gedurende het hele jaar 1941 buitelden de anti-joodse maatregelen over elkaar heen. Maatregelen die naast de onophoudelijke treiterijen, vernederingen en voortschrijdende discriminatie ook registratie en stelselmatige uitsluiting, isolering, scheiding, ontrecting en roof inhielden. Zo verloren joden hun bewegingsvrijheid grotendeels en mochten ze bijvoorbeeld niet langer gebruik maken van openbare instellingen en gelegenheden als scholen, bibliotheken, bioscopen, cafés, parken en zwembaden. Ook werden ze verbannen uit het openbaar onderwijs. Overal verschenen bordjes met het opschrift 'voor joden verboden'. Naast het verlies van grondrechten raakten ze hun economische bestaanszekerheid en vrijwel al hun bezittingen kwijt, variërend van de fiets en de radio tot de woning met inboedel, de baan, het bedrijf, de financiële reserves, aandelen, effecten en kostbaarheden als sieraden en kunstvoorwerpen. Het waren zonder uitzondering maatregelen die het pad effenden naar het laatste stadium en tevens einddoel: concentratie, deportatie en moord. Al in september 1919 had Hitler het voor 't eerst in bedekte bewoordingen geformuleerd en in december 1941 gaf hij het mondelinge bevel tot genocide.

In combinatie met ernstige dreigementen en razzia's zette de stortvloed aan antisemitische maatregelen de joodse gemeenschap doelbewust en doelgericht onder extreme (psychische) druk. Onbeschermd, overgeleverd aan een lot dat het ergste deed vermoeden en bij gebrek aan mogelijkheden tot weerstand viel menig een ten prooi aan ondraaglijke spanningen, panische angst en wanhoop. Anderen doorstonden de extreme terreur van dit schrikbewind niet langer en pleegden zelfmoord of vervielen in apathie, onverschilligheid en andere uitingen van morele desintegratie.⁶

Niemand stond op dat moment helder voor de geest wat komen ging. Hoewel een hooggeplaatste functionaris aan de vooravond van de deportaties zei dat de joden moesten terugkeren naar hun land van herkomst (vermoedelijk bedoelde hij Polen) en wel even arm en verluisd als zij het hadden verlaten, beperkten de meeste Duitsers zich tot leugens en eufemismen als evacuatie en werken in het oosten. Het zijn de naoorlogse getuigenissen van overlevenden van de Holocaust die het ware verhaal vertellen; een verhaal dat elk voorstellings- en bevattingsvermogen te boven gaat en binnen het kader van deze onderzoeksopdracht onbesproken moet blijven. Volstaan moet worden met een verwijzing naar de aangrijpende literatuur van excellente kwaliteit van schrijvers die erin geslaagd zijn hun kampervaringen in woorden te vatten zoals *Nacht* van Nobelprijswinnaar Elie Wiesel, *Is dit een mens* van Primo Levi of, dichterbij huis, *Strepen aan de hemel* van Gerhard Durlacher en *Het revier* van de Maastrichtse tandarts Taeke Botke.

⁶ Warmbrunn, pag. 164-175; Blauw (*Haarlem*), pag 14; Presser II, pag. 16-54; Veraart (*Sanders*), 176-177; Rijsselt, pag. 26; Jong (*Bezetting*) deel 3, pag. 10-13

<https://www.jck.nl/nl/longread/chronologie-van-de-jodenvervolging>

Hoewel Hitler in zijn brief van september 1919 nog niet over uitroeiing sprak, kan er geen misverstand bestaan over zijn plannen: "Het uiteindelijke doel moet onvermijdelijk de verwijdering van de joden zijn". (Knopp, pag. 138)

Wat komen ging, werd duidelijk in 1942. Terwijl de anti-joodse maatregelen elkaar onverkort bleven opvolgen, werd het dragen van de gele Davidster met het opschrift 'jood' op 3 mei verplicht gesteld. Hitlers minister van propaganda, Joseph Goebbels had het bedacht. Twee maanden later kwamen de deportaties op gang. Via het voorportaal van de hel, doorgangskamp Westerbork in Drenthe, vertrokken tienduizenden opgejaagde en berooide landgenoten naar de industriële moordfabrieken in Polen. Aan de oproepen om zich te melden voor vertrek, de razzia's, arrestaties en deportaties leek geen einde te komen. De volgestouwde treinen bleven rijden tot 13 september 1944 toen de laatste met 279 personen onder wie 54 kinderen uit Westerbork vertrok. Naar schatting waren toen 107.000 mannen, vrouwen en kinderen op transport gegaan van wie er slechts 5.500 de verschrikkingen van de Duitse kampen zouden overleven.⁷

HOOFDSTUK 2 ONTRECHTING EN ROOF

A. VOORAF

“Uitzonderingen daargelaten telde het belang van de kwetsbare joodse minderheid niet bij burgemeesters, politieagenten, gemeentelijke ambtenaren, notarissen en rechters”⁸, aldus Raymond Schütz, auteur van een gezaghebbende studie over de dubieuze rol van het Nederlands notariaat tijdens de bezettingsjaren. Sprekend over onroerend goed geldt hetzelfde voor de makelaardij en zogeheten oorlogskopers die wisten of in elk geval konden weten aan wie de geroofde eigendommen toebehoorden, maar er desondanks in handelden.

Historicus Robin te Slaa slaat de spijker op z'n kop als hij schrijft dat de Duitse bezetter er naar hartenlust op los roofde, maar dat de beroving van het joodse bevolkingsdeel niet alleen volledig was, maar bovendien van een schokkende grondigheid en systematiek. Roof op ongekende schaal die plaatsvond op grond van verordeningen met kracht van wet, die werden aangevuld met maatregelen, beschikkingen en bevelen van de *Sicherheitspolizei*. Ze hadden de schijn van legaliteit en waren onderbouwd met eufemismen als 'overboeken', 'beheren' en 'bestieren'. Het draaiboek van de roof verliep volgens een vast patroon: aanmelden, onder beheer stellen, onteigenen en verkoop (waarbij de opbrengst naar Duitse instanties ging).⁹

Alvorens de roofverordeningen met betrekking tot onroerende goederen te bespreken, enkele opmerkingen over de terminologie. Hoewel doorgaans over 'roof' wordt gesproken, geniet het begrip 'ontrechting' de voorkeur omdat het precies de misdadige Duitse bedoelingen weergeeft: het systematisch ontnemen van iemands persoonlijke rechten en daarmee de verwijdering uit de rechtsorde van een specifieke groep binnen de samenleving. Anders gezegd: eerst volledig rechteloos maken, daarna beroven of buit verwerven. Zoals gezegd leken de verordeningen legaal door de inbedding in ogenschijnlijk wettelijke kaders, maar in

⁷ Presser II, pag. 509-510; Warmbrunn, pag. 164

<https://www.annefrank.org/nl/anne-frank/verdieping/nederland-het-hoogste-aantal-joodse-slachtoffers-west-europa/>

https://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_jodentransporten_vanuit_Nederland

⁸ Recensie Raymond Schütz van Rob Bakker, *Boekhouders van de Holocaust. Nederlandse ambtenaren en de collaboratie*. Almere, 2020 (in: Historiek.net). <https://historiek.net/het-geweten-van-de-ambtenaar-in-crisis-en-oorlogstijd/134292/>

⁹ Slaa, pag. 7, 8; Veraart (*Sanders*), pag. 177; Veraart (*Ontrechting*), pag. 29, 49-53

wezen ging het om extreem onrecht in de vorm van recht.¹⁰ Ook het begrip beheer is misleidend want in de gebruikelijke betekenis is een beheerder verantwoordelijk verschuldigd aan de eigenaar en mag hij niet zonder toestemming van de rechthebbende overgaan tot verkoop. Bij de afkondiging van de roofverordeningen in 1941 werd deze juridische figuur op z'n kop gezet en gebruikt om de joden het beschikkingsrecht over hun vermogensrechten te ontnemen. Geen roof dus in de letterlijke betekenis van het woord, maar ontrechting.¹¹

Het startsein voor de ontrechting werd op 19 mei 1941 gegeven tijdens een bijeenkomst van een aantal hooggeplaatste nazi's in Nederland. Na de vaststelling dat alle *Volljuden* uit Nederland moesten verdwijnen, presenteerde de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*, Hans Fischböck, zijn plan om de joden eerst van al hun bezittingen te beroven.¹² Tussen 27 mei 1941 en 11 juni 1943 werden ten minste negen verordeningen van kracht die betrekking hadden op de vermogensrechtelijke ontrechting van joden. Daarvan hadden verordening 102/1941 van 27 mei 1941 en verordening 154/1941 van 11 augustus 1941 betrekking op onroerend goed in joods eigendom.¹³

B. ROOFVERORDENINGEN BETREFFENDE ONROEREND GOED

VERORDENING 102/1941 (MEI 1941)

Met deze dwangmaatregel beoogde de bezetter de joden uit het agrarisch leven te verbannen; arisering heette dat. Achtereenvolgens moesten alle landbouwgronden in joods eigendom vóór 1 juli 1941 worden aangemeld, vóór september van dat jaar aan niet-joden zijn verkocht en uiterlijk op 1 januari 1942 zijn overgedragen. Pachtbureaus werden ingeschakeld om de waarde van de gronden vast te stellen. Daarna moesten de koopcontracten worden goedgekeurd door het voor dit doel opgerichte 'Bureau voor de goedkeuring van overdracht van joodse landbouwgronden' van het Departement van Landbouw en Visserij. Dankzij ambtelijke medewerking verliep de verkoop rimpelloos en kon die binnen een jaar worden afgerond. In totaal ging het om de verkoop van 9.000 hectare landbouwgrond (0,9 % van het totale areaal) tegen een waarde van 17 miljoen gulden, wat overeenkomt met zo'n slordige 155 miljoen euro in 2023.¹⁴

VERORDENING 154/1941 (AUGUSTUS 1941)

Doel van dit lijvige decreet was de arisering van de particuliere woningvoorraad met hulp van private partijen.¹⁵ De impact ervan was aanzienlijk groter dan de landbouwverordening omdat het alle joodse huiseigenaren en particuliere kredietverleners trof. Dat wil zeggen dat het bij benadering om 20.000 bebouwde percelen ging en naar schatting om 8.000 hypothecaire vorderingen met een gezamenlijke waarde van respectievelijk 200 miljoen

¹⁰ Veraart (*Sanders*), pag. 175; Veraart (*Ontrechting*), pag. 49-51

¹¹ Veraart (*Sanders*), pag. 178

¹² Slaa, pag. 10

¹³ Veraart (*Sanders*), pag. 176-177; Veraart (*Ontrechting*) pag. 49-51

¹⁴ Citroen, pag. 117; Slaa, pag. 11; Bockxmeer, pag. 26; Vos (*Rechtsherstel*), pag. 13-16; Veraart (*Ontrechting*), pag. 149. Opmerking: de door Maarten Jan Vos genoemde cijfers (6.000 hectare met een verkoopwaarde van 10 miljoen gulden) wijken af van de door Veraart en Te Slaa vermelde.

¹⁵ Schütz, pag. 271 Na de bekendmaking van de verordening schreef mr. M. de Kort een *Verhandeling over de verordening betreffende het joodsche grondbezit* van 136 pagina's. Zie: <https://www.delpher.nl/nl/boeken/view?coll=boeken&identificer=MMKB18B:060300000>

gulden (ruim 1.823.000.000 euro) en 27 miljoen gulden (ongeveer 246 miljoen euro). Daarbij moet worden opgemerkt dat er geen eenstemmigheid bestaat over deze cijfers.¹⁶

De louter op roof en heling gerichte maatregel werd op 11 augustus 1941 afgekondigd en meteen bekrachtigd. Voor zover van toepassing moesten alle joden hun ‘overig grondbezit’ vóór 15 september aanmelden bij de *Niederländische Grundstückverwaltung* (NGV, ook wel Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen genoemd) dat diezelfde maand was opgericht en belast met de praktische uitvoering van de verordening. Onder ‘overig’ werden zowel onroerende goederen als hypotheek verstaan. De aanmeldingsformulieren lagen klaar bij de Kamers van Koophandel. Zodra die ingevuld en ingeleverd waren, nam de in Den Haag gevestigde NGV het beheer over en verloor de rechtmatige eigenaren, in flagrante tegenspraak met het Nederlands recht, alle zeggenschap. Een aantekening in de registers van het kadaster getuigde ervan: “deze onroerende goederen zijn in beheer overgenomen door de Nederlandsche Administratie van Onroerende Goederen” waarbij werd verwezen naar een op naam van de oorspronkelijke perceeleigenaar gestelde brief van de NVG. Doestelling en taak van de NGV was niet alleen het verkrijgen, beheren, onteigenen en verkopen van de bebouwde gronden, maar, conform de bepalingen in de verordening, ook de opbrengsten ervan in de vorm van huur, recht op opstal (het recht om op de grond van een ander bebouwing te hebben), erfpacht, hypotheek en andere onroerende rechten.

De praktische uitvoering liet de NGV grotendeels over aan twee instanties: het Haagse administratiekantoor Nobiscum dat zich sinds de oprichting in 1933 toelegde op het administreren en beheren van onder meer onroerende goederen en hypotheek. De tweede organisatie die zich er vanaf de oprichting in december 1941 mee bemoeide was het Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen (ANBO) van de criminele Haagse makelaarszoon en fervent NSB’er Dirk Hidde de Vries. Twee maanden na de oprichting besloot de NGV met hem in zee te gaan. De Vries nam de landelijke indeling in vijf districten van de NGV over. Twee ervan lagen in het westen en daar verliep de verkoop van joodse huizen volgens de NGV voorspoedig, maar de districten Groningen, Arnhem en Eindhoven/Maastricht bleven achter. Men stuitte er op tegenwerking van de bevolking. Reden voor de drie laatstgenoemde districtsbeheerders om De Vries te vragen of het mogelijk was om de openlijke en storende relatie met de NGV te verdoezelen door een werkgemeenschap op te richten waardoor het mogelijk werd voortaan te werken onder de ‘neutrale’ dekmantel van het ANBO. De Vries stemde in met het voorstel en bemachtigde zo, tot ongenoegen van het hoofd van de NGV, Walter Münster, een sleutelpositie.

De tactische zet van de districtshoofden wierp vrucht af want de verkoopcijfers stegen iets. De groeiende opbrengst vloede in de kas (*Sammelkonto*) van de *Vermögens Verwaltungs- und Rentenanstalt* (VVRA), een organisatie die sinds de landbouwverordening van mei 1941 bestond en zich toelegde op de liquidatie en besteding van joods vermogen.¹⁷

¹⁶ Veraart (*Ontrechting*), pag. 149. Opmerking: de door Veraart genoemde cijfers (19.000 bebouwde percelen en circa 8.000 hypothecaire vorderingen) wijken af van de door Te Slaa en Eliëns (20.000 bebouwde percelen en 5.600 hypothecaire vorderingen) en Bockxmeer (16.000 bebouwde percelen en 6.000 hypothecaire vorderingen) vermelde cijfers.

¹⁷ Deze passage is gebaseerd op: Slaa, pag. 11-20; Duijvendak, pag. 7, 15; Spanjaard, pag. 10; Blauw (*Haarlem*), pag. 15; Bockxmeer, pag. 26, 87; Schütz, pag. 247-251 en Eliëns, pag. 60
https://nl.wikipedia.org/wiki/Dirk_Hidde_de_Vries
https://nl.wikipedia.org/wiki/Algemeen_Nederlandsch_Beheer_van_Onroerende_Goederen
https://nl.wikipedia.org/wiki/Administratiekantoor_Nobiscum
https://nl.wikipedia.org/wiki/Niederl%C3%A4ndische_Grundst%C3%BCcksverwaltung

VERORDENING 154/1941 IN DE PRAKTIJK

De verhouding tussen huur en eigendom van onroerend goed verschilde anno 1941 aanzienlijk van de huidige situatie. Het percentage eigendom lag toen rond 20%; tegenwoordig bedraagt dat naar schatting bijna 60%. Omdat veruit de meeste joden in het westen van het land woonden, lag zo'n 80% van het joods woningbezit daar.¹⁸ In totaal werden 20.000 bebouwde percelen en 5.600 hypotheek aangemeld bij de NGV. Verkochte panden en onbebouwde percelen werden geregistreerd in de zogeheten Verkaufsbücher ofwel vastgoedboeken/verkoopboeken. Omdat het *gründlich* gebeurde, zijn de Verkaufsbücher een waardevolle bron voor onderzoek naar geroofd en verkocht joods onroerend goed. Zo bevatten ze het adres, het verkoopbedrag en de namen van de oorspronkelijke eigenaar, de verkopende makelaar, de notaris(sen) en de koper(s). Daarnaast stonden er bij transacties, indien gekend, ook de koopdatum en de overschrijfsgegevens vermeld. In totaal ging het om ruim 7.100 objecten, verspreid over 17 boekdelen. Oorspronkelijk waren dat er 18 zodat het werkelijke aantal, in de Verkaufsbücher geregistreerde panden en onbebouwde percelen vermoedelijk in de buurt van 8.000 ligt, waarvan ruim de helft door het ANBO en zijn onderbeheerders (makelaars en huizenhandelaren) werden verkocht. De Verkaufsbücher geven echter geen volledig beeld omdat een groot aantal percelen ontbreekt. Uit recente berekeningen komt naar voren dat er geen 8.000 maar circa 11.000 joodse percelen onrechtmatig zijn verkocht. Dat betekent dat naar schatting 9.000 percelen onverkocht en onder indirect beheer van de NGV bleven. Deze panden gingen na de oorlog weliswaar terug naar de oorspronkelijke eigenaar, maar ze compliceerden het rechtsherstel in zoverre dat rekening moest worden gehouden met kostenposten als onbetaalde hypotheekrente, gederfde huren en onderhoud.¹⁹

Behalve NGV, ANBO, Nobiscum en VVRA waren de belangrijkste, bij de roof betrokken instanties, beroepsgroepen en personen: de hypotheekbanken, de makelaardij, het notariaat en de oorlogskopers inclusief de door een van de laatstgenoemde partijen ingeschakelde stromannen. Daarnaast waren er talrijke, aan het ANBO verbonden particuliere onderbeheerders. Zij zochten niet alleen naar potentiële kopers, ook inden ze de huren en bemoeiden ze zich met de exploitatiekosten en verzekeringen.²⁰

Ofschoon cijfers ontbreken, gingen veel joden naar aanleiding van de aangekondigde of te verwachten maatregelen ertoe over om hun eigendommen tegen veel te lage prijzen te

Na de oorlog veroordeelde het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag ANBO-voorman Dirk Hidde Vries tot een gevangenisstraf van 7 jaar. (Slaa, pag. 18, 20)

¹⁸ Blauw (*Utrecht*), pag. 13; Duijvendak, pag. 7

¹⁹ Deze passage is gebaseerd op: Blauw (*Haarlem*), pag. 16-17; Blauw (*Utrecht*), pag. 14-15; Duijvendak, pag. 94-96; Rijsselt, pag. 191; Eliëns, pag. 60; Slaa, pag. 13, 24-25; Schütz, pag. 239, 246; Vos (*Rechtsherstel*), pag. 22, 49-50

<https://nl.wikipedia.org/wiki/Verkaufsb%C3%BCcher>

Over het aantal aangemelde percelen en de verkoopcijfers bestaat geen eenstemmigheid (zie noot 15). Robin te Slaa wijst erop (pag 24-25) dat uit recente berekeningen van Raymond Schütz en het online gepubliceerde "*Het rechtsherstel gewogen; vragen mét en zónder antwoord*" van P.W. Klein naar voren komt dat er tussen de 11.000 en 12.000 panden verkocht zijn (<https://rijksoverheid.sitearchief.nl/> zoekterm: Het rechtsherstel gewogen)

²⁰ Bockxmeer, pag. 87; <https://nl.wikipedia.org/wiki/Verkaufsb%C3%BCcher>

verkopen om te voorkomen dat de goederen in Duitse handen vielen. Anderen kozen ervoor om hun bezittingen aan niet-joden in bewaring te geven. Hoewel die niets te maken hadden met de Duitse roofzucht verdient deze groep van zogeheten ‘bewariërs’ (een samenvoeging van ‘bewaren’ en ‘ariër’) korte vermelding omdat ze niet allemaal te goeder trouw waren en zich de in bewaring gegeven bezittingen na de bevrijding toe-eigenden of teruggave weigerden. Dat overkwam bijvoorbeeld de Venloonaar Felix Keizer. De rechter moest eraan toe komen om de fl. 5.000,= (ruim € 42.000,=) die hij in bewaring had gegeven aan een Venloonaar terug te krijgen. De magistraat reduceerde het terug te geven bedrag tot fl. 2.500,= (€ 21.000,=) ²¹ Verder blijkt uit verschillende bronnen dat na huisuitzetting en/of deportatie inbraak en diefstal plaatsvond in leegstaande woningen van joden, ook in Venlo. Hier en daar waren er politiemannen bij betrokken.

C. COLLABORATIE

Bij de bespreking van de landbouwverordening werd vastgesteld dat het ambtelijk apparaat bereid was om zonder meer uitvoering te geven aan de Duitse maatregel. Rechtshistoricus Raymond Schütz en historicus Rob Bakker oordelen eensgezind en in niet mis te verstane bewoordingen over de rol en houding van de gezagsgetrouwe, collaborerende overheidsdienaren:

“We weten dat ambtenaren soms over te veel macht beschikken zoals de recente toeslagenaffaire bewijst. Vooral kwetsbare burgers zijn het slachtoffer. In crisis- en oorlogstijd breidt de ambtelijke macht zich snel uit. Tijdens de oorlog kreeg de Nederlandse ambtenarij veel macht toebedeeld. (...) Het Duitse burgerlijke bezettingsbestuur wist op gewiekste wijze gebruik te maken van het gebrek aan bestuurlijke ruggengraat. Het Nederlandse bestuur werd geleid door het college van secretarissen-generaal van de ministeries, dat de joodse bevolking stap voor stap opofferde om de eigen bestuurlijke positie niet te ondergraven. (...) De mythe van ‘luie ambtenaren’ is zeker niet tijdens de bezetting ontstaan! Integendeel: de beroepsgroep was proactief, maakte lange dagen en liet zich gewillig manipuleren. De jodenvervolgning was een prioriteit van het Duitse beleid en het loonde om zich op dit gebied te onderscheiden.” ²²

Schütz’ generalisatie verdient enige nuancering want hoewel ze een kleine minderheid vormden, waren er ook ambtenaren die tegenwerkten, saboteerden en steun verleenden aan het verzet. Hoe dan ook, na de bevrijding werden de zwaardere gevallen onder de ambtelijke collaborateurs weliswaar gezuiverd, berispt of berecht, maar de zwijgende meerderheid kwam er zonder kleerscheuren vanaf. Massaontslag als remedie zou tot onaanvaardbare chaos leiden en had ernstiger gevolgen dan de kwaal, zo werd geredeneerd. Bestuurlijke continuïteit, geschraagd door kennis en ervaring, stond voorop. Maar er was meer. De ambtenarij kon zich beroepen op de ‘Aanwijzingen’, een regeringsnotitie uit 1937 waarin stond hoe ambtenaren zich moesten gedragen onder vreemde overheersing. Kern ervan was dat het openbaar bestuur moest worden voortgezet. Hoewel het om een geheim document ging, dat in principe alleen

²¹ Veraart (*Ontrechting*), pag. 52; Presser II, pag. 197; Vossen, pag. 339-350; Rijsselt, pag. 268-269, Vorst (*Sluier*), pag. 374; <https://nl.wikipedia.org/wiki/Bewari%C3%ABr>

Marga Minco beschrijft wat haar familie in dit verband is overkomen in *Het adres* (Amsterdam, 1957 en heruitgegeven in 2019). Een verhaal dat bij de toekenning van de P. C. Hooftprijs in 2018-2019 een ontluisterend staartje kreeg omdat de voorouders van bestuursvoorzitter Gilles Dorleijn van de stichting P.C. Hooftprijs zich na de oorlog bezittingen hadden toegeëigend van Minco’s joodse ouders. (<https://www.parool.nl/nederland/pijnlijke-onthulling-bij-p-c-hooftprijs-voor-marga-minco>)

²² Recensie Raymond Schütz van Rob Bakker, *Boekhouders van de Holocaust. Nederlandse ambtenaren en de collaboratie*. Almere, 2020 (in: Historiek.net). <https://historiek.net/het-geweten-van-de-ambtenaar-in-crisis-en-oorlogstijd/134292/>

bekend was bij burgemeesters, werd de inhoud ervan geïnterpreteerd als richtlijn om defensief te collaboreren om erger te voorkomen: klein leed accepteren om groter leed te voorkomen. Dat artikel 23 voorschreef dat particulier eigendom niet verbeurd kon worden verklaard, werd gemakshalve over het hoofd gezien. Hetzelfde gold voor artikel 7: “Het ‘reglement’ verbiedt voorts moord, plundering of roof, en eist eerbiediging van de eer, de gezinsverbanden, de godsdienstige overtuiging en de uitoefening van erediensden”.²³

Daarnaast werd een beroep gedaan op het zogeheten toetsingsarrest van de Hoge Raad van 11 januari 1942. Daarmee had de Raad de ambtelijke collaboratie gelegitimeerd door te stellen dat de wettelijke maatregelen van de bezetter niet aan het (internationaal erkende) Landoorlogreglement van 1907 konden worden getoetst. Daarin stond onder meer dat particulier eigendom niet in beslag mocht worden genomen. Anders gezegd: de Hoge Raad beschouwde niet alleen alle antisemitische verordeningen als regulier recht, maar verwees tevens de artikelen 7 en 23 van de Aanwijzingen, die grotendeels aan het Landoorlogreglement waren ontleend, naar de prullenbak.²⁴

GEMEENTEN

Verschillende onderzoekers wijzen er terecht op dat de overheid over weinig speelruimte beschikte bij de toepassing van de Duitse maatregelen. Dat mag zo zijn, maar tegelijk moet worden vastgesteld dat de ambtelijke collaboratie wel erg ver reikte en zich over alle bestuurslagen uitstrekte, de gemeentelijke niet uitgezonderd. Opdrachten om allerlei persoonlijke gegevens van joden te verstrekken, werden stipt uitgevoerd. Geboorteplaats en – datum, leeftijd, gezinssamenstelling, adres, woonomstandigheden, inboedel, eventueel bezit van onroerend goed, medische gegevens: alles belandde op lange verzamellijsten en werd doorgegeven aan de Duitse autoriteiten. Zo vereenvoudigden en faciliteerden de gemeenten niet alleen de vervolgstappen in het misdadige proces, ook laadden ze hiermee een zekere mate van verantwoordelijkheid op zich voor de uitvoering van het vervolgingsbeleid. Dat staat los van de vraag of de lijsten compleet waren, want dat waren ze nooit. Gedurende 1941 en 1942 vroegen de Duitsers keer op keer om zulke opgaven. Daardoor ontstonden talrijke lijsten of eigenlijk momentopnames die altijd van elkaar verschilden, ook in Venlo (Bijlage I). Afgezien van sporadische knoeierij door saboterende ambtenaren, had dat vooral met praktische redenen te maken. joodse inwoners vertrokken of ‘verdwenen’ en er waren sterfgevallen of er kwamen nieuwkomers bij. Zo werden bijvoorbeeld 24, van oorsprong Duitse joden uit de kuststreek al in september 1940 gedwongen naar Venlo te verhuizen.²⁵

De lokale betrokkenheid bleef niet beperkt tot registreren. Iedereen wist dat de gemeentepolitie rechtstreeks betrokken was bij het oppakken en deporteren van de joodse ingezetenen. De kosten die ermee gemoeid waren, kwamen, net als de opslag en bewaking

²³ Ibidem; Duijvendak, pag. VI, 89; Slaa, pag.6-7; Rijsselt, pag. 33

https://verbum.nl/wp-content/uploads/2020/03/Side-boekje_Landoorlogreglement-en-Aanwijzingen.pdf. Argumenten waarom de ‘Aanwijzingen’ geheim moesten blijven, zijn niet bekend. Had het met de neutraliteitspolitiek te maken? De vraag wat het resultaat zou zijn geweest als ze wel bekend waren geweest, moet derhalve onbeantwoord blijven.

²⁴ Slaa, pag. 6-7; Schütz, pag. 42-43

<https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/195-IHL-19-EN.pdf>

https://verbum.nl/wp-content/uploads/2020/03/Side-boekje_Landoorlogreglement-en-Aanwijzingen.pdf

²⁵ Spanjaard, pag. 13; Duijvendak, pag. VI, 89; Rijsselt, pag. 15-16; Vorst (*Sluier*), pag. 195-196; Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945) inv. nr. 778 (brief Philip Cohen aan gemeentesecretarie, 27-8-1941). Bijlage I: Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945) inv. nrs. 778 en 1721; idem, Overige Verzamelingen (OV) 8, inv. nrs. 75 en 80

van achtergelaten bezittingen en de ontruiming van de door joden bewoonde huizen, voor rekening van de gemeenten. Nadat de deportaties zo goed als voltooid waren, richtte het departement van Binnenlandse Zaken op 22 oktober 1943 een oproep aan alle gemeenten om opgave te doen van de kosten die sinds mei 1940 waren gemaakt in verband met de onteigeningen en deportaties. Venlo kwam tot een totaalbedrag van fl. 800,=, wat vergelijkbaar is met ruim € 6.500,= anno 2023. (Bijlage II) ²⁶ De met gestolen joods geld gevulde bank Lippmann, Rosenthal & Co (LiRo) betaalde het gedeclareerde bedrag uit.

Ook namen talrijke gemeenten actief deel aan het verwerven van geroofd onroerend goed. Opportunisme en pragmatisme lagen eraan ten grondslag. Of het daarbij ging om plannen voor stadsvernieuwing, stadssanering, wegebouw of, zoals in het geval van Utrecht, om een kapitale villa voor de NSB-burgemeester: zo'n buitenkansje om zonder kostbare en tijdrovende onteigeningsprocedures woningen en grond te bemachtigen, lieten ze niet schieten. ²⁷

OORLOGSKOPERS

Veruit het grootste deel van het geroofde en verkochte joods onroerend goed ging naar particulieren die geworven werden via informele netwerken van lokale huizenhandelaren die namens het ANBO optraden en de markt goed kenden. Dat konden NSB'ers en andere meelopers zijn of, zoals in de grensgebieden met Duitsland regelmatig voorkwam, Rijksduitsers (Duitstalige bewoners van het Duitse rijk, 1871-1945). Daarnaast waren er beleggers, koopjesjagers/profiteurs, starters op de huizenmarkt en kopers die te goeder trouw handelden omdat ze niets van de oorsprong wisten. Hun motieven kwamen in essentie overeen met die van de gemeenten: pragmatisme en opportunisme. Daar kwam bij dat zeker aanvankelijk sprake was van hoogconjunctuur en dat veel particulieren over aanzienlijke bedragen aan spaargeld beschikten. Investeren in onroerend goed ook in 1942/1943 als een veilige belegging. Veel twijfelachtiger was het veelgehoorde argument dat het onroerend goed beter in Nederlandse handen kon blijven en niet naar de bezetter ging. Zo bleef het bewaard voor de Nederlandse economie en dus was er een nationaal belang mee gediend. Een kronkelredenering want de opbrengst verdween in Duitse zakken. Rechtshistoricus Wouter Veraart merkt terecht op dat de onderliggende gedachte evenmin deugde omdat "het impliceert dat er iets redelijks zou kunnen schuilen in de ontrecting van andere Nederlanders. Degenen die zo dachten, en lang niet iedereen dacht er zo over, hebben ervoor gezorgd dat de Nederlandse samenleving heel nauw betrokken is geraakt bij de ontrecting van de joodse bevolkingsgroep". Zelfs na de bevrijding werd dit argument nog naar voren gebracht. ²⁸

HYPOTHEKEN EN VERKOOPCIJFERS

In eerste instantie verliep de verkoop van het geroofde joods onroerend goed weliswaar traag maar voorspoedig, vooral in het westen van het land. Overal ontstonden criminele vastgoedcircuits waar veel zwart geld omging en witwaspraktijken aan de orde van de dag waren. Niet iedere belangstellende beschikte over voldoende reserves om onroerend goed aan

²⁶ Rondschrijven departement van Binnenlandse Zaken nr. 14234 (22-10-1943); Gemeentearchief Venlo (GAV), toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945), inv. nr. 827; <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/prijzen-toen-en-nu>

²⁷ Slaa, pag. 32; Blauw (*Utrecht*), pag. 17-19, Duijvendak, pag. VI

²⁸ Schütz, pag. 246, 254, 257; Veraart (*Ontrecting*), pag. 56-58; Veraart (*Sanders*), pag. 182-183; Blauw (*Haarlem*), pag 21-22

te schaffen. Bij gebrek aan spaargeld sloten veel oorlogskopers leningen af bij een hypotheekbank om hun aankoop te financieren. Onder druk van de bezetter en de president van de Nederlandse Bank, de NSB'er Meinoud Rost van Tonningen, verstrekten deze banken tot begin 1943 voor zo'n 24 miljoen gulden (een slordige 200 miljoen euro) aan kredieten.²⁹ De goede verkoopcijfers werden niet gehaald in de rest van het land, zeker niet in Twente en Limburg, zo bleek tijdens een bijeenkomst op het kantoor van de *Niederländische Grundstückverwaltung* (NGV) op 29 april 1942. Potentiële kopers zouden hun belangstelling verliezen omdat ze niet betrokken wensten te raken bij dit soort dubieuze transacties. Ook bij de hypotheekbanken was sprake van groeiende terughoudendheid, met dien verstande dat ethische overwegingen geen rol speelden. Verstrekken van 'foute' leningen werd in die kringen als financieel risico beschouwd.³⁰

De afnemende animo om te kopen en hypotheeken te verschaffen kan verder worden toegeschreven aan de kerende Duitse oorlogskansen. Na de verpletterende nederlaag bij Stalingrad rond de jaarwisseling van 1942/1943 begon menigeen te twijfelen aan een toekomst onder Duits bestuur. Die twijfels werden extra gevoed door de wetenschap dat de Nederlandse regering in ballingschap via Radio Oranje in juni 1942 had gewaarschuwd dat oorlogskopers het geroofde joodse bezit "even gemakkelijk wordt afgenomen als zij het verworven hebben".³¹

Ondanks de ongunstige voortekenen was er geen sprake van stagnerende verkoop. Het aanbod bleef voor menigeen uiterst aantrekkelijk, temeer omdat de naam van de oorspronkelijke joodse eigenaar doorgaans verhuld werd en de Nederlandse Hypotheekbank vanaf de oprichting in november 1943 de taak van de reguliere hypotheekbanken overnam. Ook nam de nieuwe bank alle uitstaande, als risicovol beschouwde hypotheeken over. De Nederlandse Bank stond garant voor het benodigde kapitaal.³²

NOTARISSEN EN MAKELAARS

Zoals het verloop van de vervolging en deportatie in belangrijke mate afhing van de medewerking van de gemeenten, zo was de verkoop van het geroofd onroerend goed afhankelijk van de medewerking van de makelaardij en het notariaat. Makelaars traden op als tussenpersoon en wierven potentiële kopers en verkopers. Ze regelden het voortraject naar de notaris. Laatstgenoemde was een juridisch geschoolde overheidsambtenaar die wettelijk verplicht was rechtsgeldige en bindende afspraken te maken over de koop/verkoop die werden vastgelegd in een notariële akte. Daarmee leek de overeenkomst legaal. Ruim de helft van de 850 notarissen in Nederland maakte zich vanaf 1941 schuldig aan deze grootschalige formalisering van onrecht. Vanwege een gebrekkige beroepsethiek, die leunde op de heersende leer der lijdelijkheid (berusting door afwijzing van verantwoordelijkheid als gevolg van overmacht) en een krachtige pleitbezorger vond in de voorzitter van de Broederschap der Notarissen, Philip Libourel, verleenden honderden notarissen medewerking aan de vervreemding van joods onroerend goed.³³ Om kopers niet af te schrikken, hielden de collaborerende notarissen de herkomst bij voorkeur geheim. Daarbij pasten ze vier

²⁹ Vos (*Rechtsherstel*), pag. 21; Veraart (*Ontrechting*), pag. 151-152; Schütz, pag. 261, 267, 269

³⁰ Slaa, pag. 21; Veraart (*Ontrechting*), pag. 151; Rijsselt, pag. 172

³¹ Slaa, pag. 23; Veraart (*Sanders*), pag. 184; Veraart (*Ontrechting*), pag. 152

³² Slaa, pag. 24; Veraart (*Ontrechting*), pag. 151-155; Vos (*Rechtsherstel*), pag. 21-22; Schütz, pag. 261, 287

³³ Schütz, pag. 403, 431, 434

<https://nl.wikipedia.org/wiki/Notaris>

<https://www.advocatie.nl/nieuws/het-notariaat-in-de-oorlog-was-nog-een-gat-in-de-geschiedenis/>

verschillende constructies toe, waarvan het dubbeltransport het meest voorkwam. Dat verliep als volgt: een makelaar die voor NGV, ANBO of Nobiscum werkte, verkocht een geroofd pand aan een tussenpersoon of stroman, die het pand meteen doorverkocht. Zo bleef de oorspronkelijke herkomst verborgen omdat de naam van de joodse eigenaar niet in de tweede akte stond. Zelfs al werden hiervoor verschillende notarissen ingeschakeld; ze wisten hoe dan ook van de hoed en de rand omdat ze op grond van hun beroep verplicht waren na te gaan wie de originele eigenaar was (rechercheplicht). Er bestonden trouwens meer administratieve foefjes om de naam van de oorspronkelijke eigenaar te verhullen.³⁴

Hoewel ontegenzegglijk sprake was van gewetenloze economische collaboratie ontkwam de beroepsgroep van notarissen na de oorlog aan vervolging. Aanvankelijk zag het daar niet naar uit. Tijdens een gesprek met het hoofdbestuur van de Broederschap in juni 1946, sprak minister van Justitie Henri Kolfshoten van een grof onrecht en noemde hij de medewerking aan deze onrechtmatige daad beneden de waardigheid van het ambt. Net als tijdens de bezettingsjaren beriep voorzitter Libourel zich op het argument der lijdelijkheid: het notariaat had geen schuld. Met stilzitten en de handen in onschuld wassen kwam het notariaat er niet vanaf, waarschuwde de katholieke bewindsman. Als vervolgde oorlogskopers een beroep op de Broederschap deden, was er geen uitweg meer omdat het hoofdbestuur het passeren van de akten niet had afgeraden en zich evenmin over het honorarium had uitgesproken. Er speelde echter ook een factor waarover beide partijen het eens waren: de onmisbare beroepsgroep met z'n specialistische vakkennis mocht geen ernstige reputatieschade oplopen. Die vaststelling opende de weg naar een compromis. Kolfshoten stelde voor om de 'foute' verdiensten terug te betalen, maar het hoofdbestuur weigerde in eerste instantie omdat het een vorm van schuldbekentenis inhield en de beroepseer alsnog aantastte. Pas toen de bewindsman dreigde alle verdiensten af te pakken door ze als oorlogswinst aan te merken, ging het hoofdbestuur overstag. Op voorwaarde dat iedereen in principe in het ambt bleef, was het bestuur bereid om de leden te adviseren om op basis van vrijwilligheid een deel van de oorlogswinst af te staan. Daarbij ging het om 500.000 gulden (circa drie miljoen euro) waarvan tweederde deel naar de Stichting '40 – '45 ging en een derde deel naar de Stichting joods Maatschappelijk werk.³⁵

De feitelijke zuivering werd overgelaten aan de regionale ringen van notarissen. Die vond met fluwelen handschoenen plaats. Notarissen die ernstig over de schreef waren gegaan, moesten rekenen met forse geldboetes. NSB'ers en alle andere notarissen die voor een van de roofinstanties hadden gewerkt, werden uit het ambt gezet. Ook werden berispingen uitgedeeld en royementen uitgesproken. Niettemin verliep de zuivering clement. De rechters kregen te maken met doorgewinterde juristen en een goed georganiseerde beroepsgroep of beter belangenorganisatie die welhaast per definitie naar andere schulddigen wees of zich, in navolging van Libourel, op lijdelijkheid beriep. Milde rechtspraak was het resultaat.³⁶

Ernstiger was het feit dat het hoofdbestuur van de Broederschap er dankzij de overeenkomst met minister Kolfshoten in was geslaagd het notariaat te vrijwaren van vervolging wegens economische collaboratie. Rechtshistoricus Raymond Schütz noemt het een schending van de staatsrechtelijke principes en van de onafhankelijkheid van de rechtspraak. De reputatie van de beroepsgroep en economische belangen legden klaarblijkelijk meer gewicht in de schaal dan principes van rechtvaardigheid en rechtsgelijkheid.³⁷

³⁴ Schütz, pag. 240, 254, 257, 262-263, 272-273

³⁵ Schütz, pag. 324, 332-337, 368, 434

³⁶ Ibidem pag. 350, 356-357, 370, 386-393, 402

³⁷ Ibidem pag. 434-435

Voor zover bekend, ontsnapte ook de beroepsgroep van makelaars aan vervolging op grond van economische collaboratie. Een compromis met de regering lijkt onwaarschijnlijk omdat er meerdere makelaarsbonden bestonden zodat een centraal aanspreekpunt ontbrak. Vaststaat dat de zwaarste gevallen zoals Johannes Everout uit Amsterdam na de oorlog vervolgd en veroordeeld zijn. Everout had tussen 1941 en 1945 voor vier miljoen euro (anno 2023) aan provisie opgestreken bij de verkoop van ruim 2.000 joodse panden. Het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam veroordeelde hem in 1946 tot twaalf jaar gevangenisstraf waarvan hij er vier uitzat. Het beroep van makelaar mocht hij niet meer uitoefenen.³⁸ Zijn NSB-ambtgenoot uit het ANBO-district Arnhem, Ben Claase, deed nauwelijks onder voor Everout en verkocht vele honderden joodse panden die samen bijna 7 miljoen gulden (ruim 57 miljoen euro anno 2023) opbrachten. In 1950 kwam Claase voorwaardelijk vrij nadat hij een jaar eerder tot ruim zeven en een half jaar cel was veroordeeld. Hij pakte zijn oude ambt weer op en vestigde zich (opnieuw) in Nijmegen.³⁹

LIMBURG

Veruit de meeste joodse huizen werden via de regionale ANBO-vestiging in Maastricht verkocht. Een hoofdrol was weggelegd voor de Maastrichtse NSB'er en ANBO-zetbaas Gustaaf de Pauw. Uit de (onvolledige) Verkaufsbücher komt naar voren dat hij betrokken was bij de verkoop van ten minste 79 joodse panden op een totaal van 169 geroofde panden⁴⁰ en onbebouwde grond. Met uitzondering van het uiterste noorden van de provincie dook zijn naam overal op. Vooral partijgenoten toonden belangstelling voor zijn koopwaar. Omdat hij zich bezighield met witwaspraktijken, zwart geld aannam en het niet nauw nam met de roofregels, wees het ANBO hem in oktober 1942 de deur. De Pauw kwam er na de oorlog met een lichte gevangenisstraf vanaf en verdween nadien van de radar. In het noordelijke Gennepe, waar een naar verhouding grote joodse gemeenschap woonde, was de eerder genoemde NSB-makelaar Ben Claase uit Arnhem/Nijmegen actief. Notaris Emile Fenseling uit Cuijk verleed er de verkoopaktes.

Bij de verkoop van de geroofde panden waren, aldus de Verkaufsbücher, minstens 16 notarissen betrokken, van wie Louis van Konijnenburg en Charles Russel het leeuwendeel voor hun rekening namen.⁴¹ Van Konijnenburg hield kantoor in Maastricht, maar trok zich vanwege zijn gevorderde leeftijd al vroeg in de oorlog terug en overleed niet veel later. Frederic Hofer verving hem maar hield de naam van Van Konijnenburg aan. Hij was verantwoordelijk voor nagenoeg alle, van de minimaal 48 verkoopaktes van geroofd joods onroerend goed op naam van zijn voorganger.⁴²

Zonder twijfel spande Charles Russel uit Eijsden de kroon en hij deed dat in meerdere opzichten. Meteen na de oprichting ervan in 1934 had hij zich aangesloten bij het fascistische

³⁸ https://nl.wikipedia.org/wiki/Johannes_Petrus_Everout
<https://www.historischnieuwsblad.nl/crimineel-vastgoedcircuit-verdiende-grof-geld-aan-jodenvervolging/>
<https://www.joodsamsterdam.nl/johannes-petrus-everout/>
Dagblad *Trouw*, 22-07-1946

³⁹ Eliën, pag. 61; https://nl.wikipedia.org/wiki/Ben_Claase
https://www.ru.nl/publish/pages/1029388/winterswijk_rapport_joods_vastgoed.pdf

⁴⁰ Nationaal Archief: Verkaufsbücher (zie digitale bronnen)
<https://www.limburg.nl/nieuws/2180644/in-kaart-de-geroofde-joodse-panden-in-limburg>

⁴¹ Nationaal Archief: Verkaufsbücher (zie digitale bronnen)

⁴² Rijsselt, pag. 172-173; Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregistres/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949); Nationaal Archief: Verkaufsbücher (zie digitale bronnen)

Zwart Front. Na mei 1940 ontwikkelde hij zich tot een collaborateur, die willens en wetens en in nauwe samenwerking met Gustaaf de Pauw 81 joodse transportaktes verleed met een totale waarde van ruim 700.000 gulden (een kleine 6 miljoen euro). Werd hem die misdadige praktijk na de oorlog aangerekend? Niet heus want dankzij talrijke adhesiebetuigingen, ontlastende verklaringen en met effectieve steun van zijn broer, de advocaat en buitengewoon hoogleraar fiscaal recht George Russel, ontliiep hij zowel een zuiveringsmaatregel als een gerechtelijke veroordeling. “Zelfs een berisping bleef hem bespaard”, aldus een verbaasde rechtshistoricus Raymond Schütz. Slechts het hoofd van de afdeling notariaat van het ministerie van Justitie merkte op dat de gang van zaken rond Russel een onbevredigend verloop had gehad. Uit de kring van Limburgse notarissen klonk een vergelijkbaar geluid. Daar bleef het bij. Russel hervatte zijn werk als notaris in Eijsden en bleef actief tot 1959.⁴³

HOOFDSTUK 3 RECHTSHERSTEL

Over de weinigen die de Holocaust hadden overleefd, schreef historicus Jacob Presser in 1965 op verbitterde toon: “Iedere jood stond na 1945 alleen, miste ouders, kinderen, familie, vrienden, kennissen, de vertrouwde omgeving, de sfeer om zijn bestaan heen. (...) Iedere jood, uit het kamp gekomen, droeg dit kamp voorgoed met zich mee. (...) Als enkeling zocht die jood zijn weg in een omgeving die maar al te vaak weigerde hem op te vangen, waarin hij zich volkomen onveilig moest voelen, die hem kwalijk nam dat hij recht deed gelden op zijn verloren plaats en zijn voormalige bezittingen, die zich eraan ergerde dat hij nog bestond, die hem niet zelden met wantrouwen, afkeer en verachting bejegende.”⁴⁴

Wat de joodse populatie op het bezette vasteland van Europa werd aangedaan, was aanvankelijk weliswaar niet tot in detail bekend in Nederlandse regeringskringen, maar sinds 1942 wist men er zonder twijfel van. Niet alleen de Poolse verzetsmannen Witold Pilecki en Jan Karski berichtten al in 1941 en 1942 uitvoerig over de vernietigingskampen in hun vaderland, ook het Vaticaan wist ervan en, naarmate de tijd verstreek, konden ook Engelandvaarders steeds meer melden over het tragische lot van de Nederlandse joden. Onbekend met wat zich in eigen land afspeelde, was men in Londen dus niet. Mogelijk ontbrak de wil om meer te weten. Hoe erg de werkelijkheid eruit zag, oversteeg anno 1942 nog ieders bevattingsvermogen. En hoewel zonder precedent, was men zich ervan bewust dat nieuwe wetgeving de door de bezetter weggevaagde rechten van het joods bevolkingsdeel straks ongedaan moest maken. Omdat het een uniek fenomeen betrof en niet kon worden teruggevallen op bestaande jurisprudentie, moest een pakket gelegenheids- of uitzonderingswetgeving worden opgetuigd.

De in Londen ontwikkelde theorie kende bij gebrek aan ervaring tekortkomingen en foutieve inschattingen en kwam daarom in conflict met de naoorlogse realiteit. Allerlei tegenstrijdige belangen streden met elkaar om voorrang waarbij de overheidsfinanciën, de wederopbouw en de belangrijkste economische motoren aan het langste eind trokken ten koste van vooral de

⁴³ Schütz, 326-328, 338. Conform de afspraak tussen de minister van Justitie en de Broederschap der Notarissen zouden de collaborateurs onder de notarissen een deel van hun foute verdiensten terugbetalen. Zo ook Russel, maar omdat het om een aanzienlijk bedrag ging dat hij niet in één keer kon ophoesten, stelde hij een betalingsregeling voor. De broederschap en de minister stemden ermee in. (Schütz, pag. 350)

⁴⁴ Presser I, pag. 506-507

joodse slachtoffers.⁴⁵ Op grond van voortschrijdend inzicht en een gewijzigd normbesef wordt deze gang van zaken op sommige punten tegenwoordig als onrechtvaardig bestempeld. Volkomen nieuw is dat trouwens niet. In de naoorlogse jaren werd ook al ongezouten kritiek geuit die tot aanpassingen op onderdelen van de regelgeving leidde. De afkeuring betrof eveneens de kille en bureaucratische manier van uitvoering die van weinig begrip en invoelingsvermogen getuigde: de morele factor. Maar zulke kritiek landde op rotsbodem. De benadering veranderde niet; die sloot aan op het naoorlogs klimaat. Vooral daarop richt zich de huidige veroordeling.⁴⁶

Een joodse overlevende getuigde al in 1951 van de betreuenswaardige manier waarop restitutie en schadevergoeding plaatsvond: “De jaren na 1945 hebben me murw gemaakt. Onnoemelijke moeilijkheden om weer het evenwicht te krijgen in geestelijk en materieel opzicht. En het was vooral de strijd die ik moest voeren tegen de instanties. Waar altijd medeleven had moeten zijn, ontmoette ik de droge, moeilijk te benaderen afstotende amorfe massa, die men ook wel de ambtenarij noemt. Schade Enquête Commissie, Volksherstel, Beheersinstituut, belastingen, vult u zelf maar in. Ik kan u zeggen dat deze jaren voor mij een verschrikking waren. (...)”⁴⁷

Hiermee raakte hij de achilleshiel van het naoorlogs rechtsherstel. Daarbij gaat het niet zozeer om het formele herstel van rechten en de teruggave van geroofd eigendom, want dat verliep overwegend correct hoewel zeker niet vlekkeloos. Het zwakke punt schuilt onmiskenbaar in het morele rechtsherstel. In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op beide aspecten: een geschiedenis met twee gezichten.

A. FORMEEL RECHTSHERSTEL

VOORTRAJECT EN WETGEVING

In oktober 1942 gaf de regering in London opdracht aan de jurist prof. mr. Jannes Eggens om de toekomstige herstelwetgeving voor te bereiden en vorm te geven. Doel ervan was om de situatie terug te brengen naar de dagen die aan de anti-joodse maatregelen vooraf waren gegaan, dat wil zeggen voor zover dat nog kon. Het was een logische consequentie van het regeringsstandpunt dat kopers van geroofd joods eigendom hun nieuwe bezit “even gemakkelijk wordt afgenomen als zij het verworven hebben”.⁴⁸ Die overtuiging werd begin 1943 herbevestigd door de ondertekening van een gezamenlijke verklaring van de geallieerden dat opgetreden zou worden tegen roof en dat onrechtmatige transacties in de bezette gebieden teruggedraaid zouden worden. In de toelichting stond: “U kunt erop rekenen dat de Nederlandse regering alles in het werk zal stellen opdat het onrecht, geschapen door roof en plundering naar mogelijkheid en billijkheid zal worden ongedaan gemaakt.”⁴⁹

Hoewel Eggens met steun van enkele (joodse) ambtenaren op eigen gezag en naar eigen inzicht aan de slag ging, was hij aan verschillende randvoorwaarden gebonden. Zo kreeg het begrip ‘billijkheid’ een belangrijke rol in zowel de herstelwetgeving als de herstelrechtspraak. Redenerend vanuit de gedachte dat het om een unieke en ongekende situatie ging, kon die volgens Eggens slechts worden rechtgezet door een rechter binnen één instantie die naar

⁴⁵ Veraart (*Ontrechting*), pag. 48, 71-72; Veraart (*Sanders*), 174, 192

⁴⁶ Vos (*Rechtsherstel*), pag. 7, 31; Bossenbroek, pag. 594-596

⁴⁷ Presser II, pag. 512

⁴⁸ Veraart, (*Sanders*), 184

⁴⁹ Vos (*Winterswijk*), pag 34

redelijkheid en billijkheid recht sprak. Belangen van alle betrokkenen moesten worden afgewogen op basis van de feiten.⁵⁰ Voorts werd bepaald dat het slachtoffer van de ontrecting er niet op vooruit mocht gaan als gevolg van de herstelwetgeving.⁵¹ Ten slotte moet gewezen worden op een voorwaarde die meteen tot discussie binnen de regering had geleid. Met een minimale meerderheid van zes tegen vijf stemmen was besloten om geen onderscheid te maken tussen joden en niet-joden. Daarmee verdween het voorstel van tafel dat specifiek op joden gerichte hulp beoogde. Sommige argumenten van de tegenstemmers zijn verklaarbaar omdat niemand wist hoe erg het er in werkelijkheid aan toe ging in bezet gebied. Wat ervan doorsijpelde ging elk voorstellingsvermogen te boven viel en stuitte daarom op ongeloof. Op grond van wat wel met zekerheid vaststond, wilden zij onder geen beding in de voetsporen van de nazi's treden door de joden als aparte groep te behandelen. Daaraan werd het onzekere argument toegevoegd dat de geopperde groepsgebonden hulp het antisemitisme kon aanwakkeren. De afwijzing van ongelijke behandeling mocht dan goed bedoeld zijn, maar slecht doordacht omdat het op z'n minst met terugwerkende kracht toegepast had moeten worden, maar dat was niet het geval. Gelijke behandeling gold ook voor de jaren waarin het andersom was geweest. Deze blinde vlek leidde tot de curieuze paradox dat daders en vijanden aan dezelfde regels van vermogensherstel werden onderworpen als slachtoffers.⁵²

Vanaf juni 1944, na de geallieerde landing in Normandië, nam de druk op Eggens toe om snel met resultaten te komen. Die werden op 17 en 20 september bekend gemaakt. Het eerste wetsbesluit, E 93, bepaalde dat de anti-joodse maatregelen nooit van kracht waren geweest, maar dat aan dit besluit geen rechten ontleend konden worden "zo lang er geen bijzondere voorziening is getroffen omtrent de regeling of opheffing van de gevolgen ervan".⁵³ De bijzondere voorzieningen waren vervat in wetsbesluit E 100 dat eveneens op 17 september werd uitgevaardigd: "het meest ingewikkelde en langste wetsbesluit dat in Londen tot stand is gekomen".⁵⁴ Drie dagen later volgde de derde en laatste pijler onder de herstelwetgeving: E 133. Dit 'besluit vijandelijk vermogen' regelde de bevoegdheden van het Nederlands Beheers Instituut (NBI), de instantie die zich vanaf de zomer van 1945 ging bezighouden met zowel de joodse claims als het beheer van vijandelijke vermogens. Daarmee werd het NBI de belichaming van de hierboven geschetste paradox.⁵⁵

DE PRAKTIJK

Bijna een jaar na de bekendmaking kreeg wetsbesluit E 100 in augustus 1945 zijn beslag met de oprichting en installatie van de Raad voor het Rechtsherstel (RvR). Tot dat moment had het Militair Commissariaat voor het Rechtsherstel, een onderdeel van het Militair Gezag, die taak uitgeoefend.⁵⁶ De RvR omvatte een aantal afdelingen waarvan de Afdeling Rechtspraak en de Afdeling Beheer, beter bekend als het Nederlands Beheers Instituut (NBI), het belangrijkste waren voor wat betreft de teruggave van geroofd joods eigendom. Rechtsherstel hield met andere woorden het terugdraaien in van de onder dwang gewijzigde rechtsbetrekkingen. Dus geen compensatie of vergoeding voor bijvoorbeeld oorlogsschade, maar restitutie. Wie ervoor in aanmerking wilde komen, moest een verzoek indienen. Het was

⁵⁰ Veraart (*Sanders*), pag. 186-187; Veraart (*Ontrecting*), pag. 62-63

⁵¹ Duijvendak, pag. 16; Blauw (*Haarlem*), pag. 31

⁵² Bossenbroek, pag. 383; Slaa, pag. 43-44

⁵³ Veraart (*Ontrecting*), pag. 59-61; Veraart (*Sanders*), pag. 184-185; Rijsselt, pag. 37-38

⁵⁴ Citroen, 251

⁵⁵ Bossenbroek, pag. 383; Veraart (*Sanders*), pag. 389 (noot 34); Bockxmeer, pag. 212

⁵⁶ Bossenbroek, pag. 383; Bijsterveld, pag. 335; Bockxmeer, pag. 212-213

vervolgens aan de RvR om te onderzoeken of rechtsherstel moest plaatsvinden en zo ja het resultaat ervan te bekrachtigen. Wie zich niet meldde, hoefde nergens op te rekenen ook al had hij of zij er recht op. Reden voor de dagbladders om oproepen te plaatsen om dat te doen.
57

Zowel de Afdeling Rechtspraak als het NBI hielden zich bezig met de behandeling en afhandeling van de claims. Die liepen in de vele duizenden. Tussen de twee afdelingen bestond een verdeelsleutel: het NBI streefde ernaar om, conform artikel 113b, de betrokken partijen met hulp van een notaris tot overeenstemming te laten komen. Als ze er niet uit kwamen, boog de Afdeling Rechtspraak zich over de geschilkwestie. Daarbij werden de rechters geacht te oordelen naar redelijkheid en billijkheid: weging op grond van de feiten. De uitspraak was bindend en als dat nodig was, mocht Afdeling Rechtspraak ingrijpen. Hoger beroep was niet mogelijk; wel een verzoek om herziening. Ruime bevoegdheden dus voor de Afdeling Rechtspraak die ook tot uitdrukking kwamen in de machtiging om in hoger beroep te beslissen over uitspraken van andere afdelingen van de RvR.⁵⁸

Aangezien de roef van ongekende omvang was geweest, gebeurde wat niet kon uitblijven. Het NBI werd overstelpt met verzoeken om rechtsherstel. Ook de Afdeling Rechtspraak kreeg ermee te maken. Het aantal geschilzaken liep op, omdat de aanspraken van de oorspronkelijke eigenaren op groeiend verzet stuitten van de tegenpartij. Reden om een nieuwe poot toe te voegen aan de RvR: de Afdeling Onroerende Goederen. Wetsbesluit F 272 van 16 november 1945 regelde de oprichting ervan. Het besluit was bedoeld als aanvulling op en vervanging van wetsbesluit E 100 (Herstel Rechtsverkeer). Dit nieuwe RvR-orgaan ging zich exclusief bezighouden met het rechtsherstel van de oorspronkelijke onroerend goed-eigenaren en beschikte over meer bevoegdheden dan het NBI. Uitgangspunt was en bleef dat zoveel mogelijk claims minnelijk geschikt moesten worden, dat wil zeggen zonder tussenkomst van een rechter maar na bekrachtiging door een gedelegeerde van de RvR en met dezelfde rechtsgeldigheid als een rechterlijke uitspraak. Als de betrokken partijen niet tot overeenstemming konden komen, kon de Afdeling Onroerende Goederen een notaris-bemiddelaar inschakelen of een regeling opleggen. In het uiterste geval was beroep mogelijk bij de Afdeling Rechtspraak. Eind 1958 waren alle geschillen afgehandeld en werd de Afdeling Onroerende Goederen opgeheven.⁵⁹

De overgrote meerderheid van de claims werd door middel van een minnelijke schikking afgewikkeld. De overeenkomst tussen de verschillende partijen kwam tot stand in nauwe samenspraak met een notaris en werd vastgelegd in een akte van schikking. Net zoals de rechters van de Afdeling Rechtspraak geacht werden te oordelen op basis van redelijkheid en billijkheid, zo gold dit principe in theorie ook voor de minnelijke schikking. Dat deze manier van afwikkeling bij vrijwel alle betrokkenen de voorkeur genoot, lag voor de hand. Een rechtszaak was kostbaar, langdurig, vergde een mentale krachtsinspanning van jewelste en bood slechts uitzicht op een onzekere uitkomst. Voor de joodse overlevenden kwam daar nog bij dat ze door veel prangender kwesties in beslag werden genomen, zoals de veelal in tragiek eindigende zoektocht naar familie en vrienden.⁶⁰

⁵⁷ Bossenbroek, pag. 383; Paping, pag. 59; Vos (*Winterswijk*), pag. 10; Slaa, pag. 40-41; Schütz, pag. 376

⁵⁸ Bockxmeer, pag. 243-251; Bossenbroek, pag. 383; Slaa, pag. 38-39; Paping, pag. 61; Vos (*Rechtsherstel*), pag. 29

⁵⁹ Bockxmeer, pag. 240; Slaa, pag. 50; Vos (*Rechtsherstel*), pag. 29; Paping, pag. 60; Schütz, pag. 376; Veraart (*Ontrechting*), pag. 158; Rijsselt, pag. 18

⁶⁰ Duijvendak, pag. 15; Piersma, pag. 17; Bockxmeer, pag. 26; Rijsselt, pag. 185

Vanzelfsprekend verschilden de minnelijke schikkingen van geval tot geval. Niettemin bestonden er globale overeenkomsten, waarbij opvalt dat ieders belang werd afgewogen, ook die van de oorlogskoper. Doorgaans resulteerde dat in een zakelijke rekensom waarbij de rechtmatige eigenaar meer dan eens opdraaide voor kosten die buiten zijn wil waren gemaakt zoals onderhoud, een verbouwing of een investering. Ook belastingen en hypotheekaflossingen door de oorlogskoper kwamen voor zijn rekening. Op zijn beurt betaalde de oorlogskoper aan de originele eigenaar het bedrag aan gedeelde huur, exploitatiesaldi en eventuele juridische kosten. Ook de notariskosten en de kosten van de Afdeling Onroerende Goederen kwamen op zijn conto.⁶¹

Over het algemeen kreeg de originele eigenaar zijn onroerend goed terug. Soms resulteerde de overeenkomst in een schadevergoeding of een bekrachtiging van de bestaande situatie. De oorlogskoper behield dan het onroerend goed en betaalde de joodse eigenaar het bedrag dat hij er eerder voor had neergeteld. Net als in het geval van teruggave hield hij er een claim aan over bij de beheerder van het vermogen van de roofinstantie. Als gevolg van financieel wanbeheer door met name het ANBO werd daarvan uiteindelijk 75% uitgekeerd.⁶² Gelet op de achtergrond van de aankoop en het feit dat de oorlogskoper zijn vastgoed vaak onder de marktprijs had verworven, kan 75% niet onredelijk worden genoemd.

Omstreeks het midden van de jaren 1960 kon de eindbalans worden opgemaakt. In totaal waren 12.800 dossiers door de RvR behandeld, waarvan er tienduizend waren afgesloten aan de hand van een minnelijke schikking. In dertienhonderd gevallen was beschikt door de Afdeling Onroerende Goederen of de Afdeling Rechtspraak. De resterende vijftienhonderd claims waren ingetrokken.⁶³

Zoals gezegd hing de oprichting van de Afdeling Onroerende Goederen samen met het grote aantal verzoeken om rechtsherstel en de afnemende bereidheid bij de oorlogskopers om te schikken. Dat had veel, zo niet alles te maken met het juridisch begrip ‘te goeder trouw’. Steeds meer oorlogskopers kregen in de gaten dat een beroep erop in hun voordeel kon uitpakken. Ze hadden naar eigen zeggen nooit geweten dat het onroerend goed uit geroofd joods eigendom afkomstig was. Het lag aan de notaris, want die had het verzwegen of erover gelogen. De vader van de herstelwetgeving, Eggens, had al aandacht geschonken aan ‘te goeder trouw’ door in de regeling op te nemen dat de oorlogskoper niet met hard bewijs hoefde te komen maar dat ‘aannemelijk maken’ volstond. Wat hem daarbij voor ogen stond is niet duidelijk, maar de Afdeling Onroerende Goederen interpreteerde het als een vorm van bescherming van de oorlogskoper. Zonder hem erbij te betrekken werd doorschuiven van de schuld naar de collaborerende notaris in een beschikking geaccepteerd. Eind 1947 sloeg de Afdeling Rechtspraak dit wapen uit handen van de oorlogskopers door het schandalige besluit te vernietigen. In een toelichting schreef de rechter dat ‘aannemelijk maken’ zo goed als onmogelijk was. De koper had niet zonder meer op het woord van de notaris mogen vertrouwen. Hij had ook een eigen verantwoordelijkheid. Zo bestond de mogelijkheid om in de openbare registers van het kadaster na te gaan uit welke bron het onroerend goed afkomstig was, ook als er snel opeenvolgende mutaties hadden plaatsgevonden.⁶⁴

⁶¹ Piersma, pag. 17; Vos (*Winterswijk*), pag. 10-11, 29; Slaa, pag. 55, 57; Rijsselt, pag. 41

⁶² Paping, pag. 61; Slaa, pag. 57; Blauw (*Eindhoven*), pag. 31; Van Rijsselt noemt een percentage van 85% dat naderhand door de regering tot 100% werd aangevuld waardoor de oorlogskoper alsnog volledig schadeloos werd gesteld. pag. 41

⁶³ Bockxmeer, pag. 240; Vos (*Winterswijk*), pag. 11

⁶⁴ Schütz, pag. 63, 379-381; Slaa, pag. 39, 55; Veraart (*Ontrechting*), pag. 165-168; Citroen, pag. 263-264

In eerste instantie nam het NBI alle claims in behandeling. Elke belanghebbende kreeg ermee te maken. Mede daarom groeide het met scherp contrasterende taken belaste NBI al snel uit tot een bureaucratische monsterorganisatie met duizenden stafleden. Daarnaast stelde het NBI twintigduizend bewindvoerders aan en een onbekend aantal beheerders. In afwachting van de nog niet teruggekeerde joden of een officiële verklaring van hun overlijden, werden zij geacht hun belangen te behartigen. Een bewindvoerder was zelfstandig en hoefde geen verantwoording af te leggen tegenover het NBI. Dat kon bijvoorbeeld een notaris of een capabel familielid zijn. Een beheerder was echter wel verantwoording verschuldigd en gebonden aan uitgebreide instructies.⁶⁵

Zoals gezegd waren de taken van het NBI velerlei. Beheer van vijandelijk en landverraderlijk vermogen viel daar ook onder. Veel geld zat bijvoorbeeld bij de Vermögens Verwaltungs- und Rentenanstalt (VVRA) en de roofoank Lippmann, Rosenthal & Co (LiRo). Meerdere juristen en historici hebben hun verbazing uitgesproken over deze merkwaardige bundeling van taken, die voortkwam uit de eerder gesignaleerde denkfout om geen onderscheid te maken tussen joden en niet-joden. Een denkfout met pijnlijke gevolgen die het schrijnendst tot uitdrukking kwamen in het NBI waar alles op één hoop werd geveegd en daders en vijanden aan hetzelfde regime van vermogensherstel werden onderworpen als slachtoffers. Kritiek kon niet uitblijven.

Los daarvan staat de vraag of het rechtsherstel binnen de bij wet vastgelegde doelstelling al dan niet gefaald heeft. De meest gehoorde conclusie luidt dat de doelstelling is gehaald. Die bevinding is ingegeven door het feit dat 90% van het gestolen joods onroerend uiteindelijk is teruggegeven aan de oorspronkelijke eigenaren of hun nabestaanden. Op 1 juni 1967 werd de RvR en daarmee ook het NBI opgeheven. Het ministerie van Justitie nam de taken over.⁶⁶

TEKORTKOMINGEN EN KRITIEK

Vooruitlopend op deze paragraaf zijn sommige zwakheden in de herstelwetgeving al kort belicht, maar een aantal niet of zijdelings genoemde facetten ervan kan niet onbesproken blijven vanwege de vergaande consequenties. Allereerst het billijkheidsprincipe en de billijkheidsrechtspraak. Was dit de meest evenwichtige methode om de stelselmatige ontrechting ongedaan te maken? De praktijk wees al snel uit dat de onafhankelijkheid en uitzonderlijk grote vrijheid van de leden van de Afdeling Rechtspraak ertoe leidden dat bij de afweging van belangen in vergelijkbare gevallen verschillend werd geoordeeld. Zonder richtlijnen of maatstaven moesten de rechters zelf bepalen wat wel en wat niet redelijk was. Die eigenmachtigheid leidde tot grillige en discutabele uitspraken. Regelmatig vielen ze in het nadeel van de gedupeerden uit. Hoe redelijk was het bijvoorbeeld om een slachtoffer te laten opdraaien voor kosten die buiten zijn wil waren gemaakt? Op grond waarvan genoten oorlogskopers relatief veel bescherming? Een beroep op 'te goeder trouw' werd al genoemd, maar de bevoordeling gold ook voor hypotheekaflossingen. En waarom werden de toch al zo sterk benadeelde slachtoffers keer op keer geacht inschikkelijkheid te betrachten en water bij de wijn te doen? Leidde dit soort redelijkheid tot volledig rechtsherstel? Daar komt bij dat het slachtoffer of vragende partij al gauw het risico liep van onredelijkheid of inhaligheid te worden beticht als men zich niet wenste neer te leggen bij een uitspraak. Al deze manco's golden trouwens ook voor de op redelijkheid en billijkheid gebaseerde minnelijke schikking.⁶⁷

⁶⁵ Bockxmeer, pag. 214-215; Bossenbroek, pag. 383; Slaa, pag. 57-58; Vos (*Rechtsherstel*), pag. 43; Blauw (*Haarlem*), 26

⁶⁶ Bockxmeer, pag. 212-213; Bijsterveld, pag. 335; Citroen, pag. 251, 267; Slaa, pag. 96

⁶⁷ Veraart (*Ontrechting*), pag. 69, 214, 216; Veraart (*Sanders*), pag. 205; Vos (*Rechtsherstel*), pag. 11; Piersma,

Hoe paradoxaal het ook mag klinken, maar het gelijkheidsprincipe leidde in de praktijk tot scheve verhoudingen. De bij het rechtsherstel betrokken partijen waren in geen enkel opzicht gelijkwaardig omdat een van beide systematisch was ontrecht, beroofd en bovendien op alle denkbare andere gebieden extreem zwaar was getroffen. In die zin continueerde de herstellwetgeving het onrecht van de voorgaande jaren en was sprake van voortgezet tweederangs burgerschap van de joodse slachtoffers.⁶⁸

Een andere tekortkoming die nog niet genoemd is, betreft de bemoeienis van het ministerie van Financiën in de persoon van minister Pieter Lieftinck. De onevenredig grote invloed van hem en zijn departement hing samen met de even unieke als curieuze organisatiestructuur van het herstellapparaat. Lieftincks prioriteit lag onmiskenbaar bij de wederopbouw en de sanering van de overheidsfinanciën. Rechtsherstel hoorde weliswaar bij de wederopbouw, maar mocht niet plaatsvinden op kosten van de sterk verarmde Nederlandse staat. Die kwamen wat hem betreft voor rekening van de belanghebbenden. Andere vitale belangen gingen voor, zeker als ze conflicteerden met het rechtsherstel. Daarbij dacht hij onder meer aan essentiële posities binnen de economie, zoals de machtige beurs en de banken. Materiële en financiële belangen wogen met andere woorden zwaarder dan een terugkeer naar de juridische grondbeginselen van de rechtstaat. De Duitse roofzucht leek te hebben plaatsgemaakt voor Nederlandse geldhonger. Het met het leeuwendeel van het rechtsherstel belaste NBI mocht hem daarom onder geen beding in de wielen rijden. Om dat risico uit te bannen, verwierf Lieftinck directe controle over het NBI en was hij verantwoordelijk voor de oprichting van de Afdeling Onroerende Goederen, die niet over onafhankelijke rechters beschikte en de oorlogskopers in belangrijke opzichten ter wille was. Vanwege deze vergaande inmenging verliep het rechtsherstel op onderdelen onbillijk en onrechtvaardig. Mede hierdoor heersten langdurige spanningen tussen de onafhankelijke Afdeling Rechtspraak enerzijds en de Afdeling Onroerend Goed en het NBI aan de andere kant, die pas in 1953 werden opgelost onder Lieftincks opvolger Johan van de Kieft.⁶⁹

Een ander bekritiseerd kenmerk van het rechtsherstel hing zijdelings samen met de wetgeving en betrof de trage afhandeling van de claims. Snel en doelmatig was het uitgangspunt, maar de praktijk sprak dat tegen. Meerdere oorzaken werden hiervoor aangewezen: tijdrovende bureaucratische procedures en veel papierwerk door de immense omvang van de roof; obstructie door de oorlogskopers wegens hun voortdurende beroep op 'te goeder trouw'; ingewikkelde verervingkwesties en tekortkomingen in de wetgeving waardoor aanvullende wetten en regels nodig waren. Veel vertragingen duurden jaren omdat een officiële bevestiging van overlijden zo lang op zich liet wachten. Die was nodig om een dossier te kunnen afsluiten. Daarbij ging het vooral om vermisten; vrijwel altijd joodse slachtoffers die letterlijk in rook waren opgegaan. Tot 1949 hield het Informatie Bureau van het Rode Kruis zich bezig met de opsporing en het afgeven van verklaringen van vermoedelijk overlijden. Of zo'n verklaring als rechtsgeldig werd geaccepteerd, verschilde per gemeente. Aan die onduidelijkheid kwam in juni 1949 een einde door het van kracht worden van de wet voor de oorlogsvermissingen. Voortaan werd een rechtsgeldige akte opgemaakt waarin de plaats en datum van overlijden van de vermiste persoon stonden.⁷⁰

pag. 17; Rijsselt, pag. 40, 277-278; Duijvendak, pag. 87

⁶⁸ Piersma, pag. 17; Veraart (*Sanders*), pag. 198; Vos (*Winterswijk*), pag. 11; Blauw (*Haarlem*), pag. 25

⁶⁹ Veraart (*Sanders*), pag. 174, 190, 192-194, 201-204, 207-208; Veraart (*Ontrechting*), pag. 48, 70-74; Slaa, pag. 94-94

⁷⁰ Vos (*Winterswijk*), pag. 11; Slaa, pag. 40, 96; Bossenbroek, pag. 384; Bijsterveld, pag. 336; Blauw (*Haarlem*),

Kritiek op de praktijk van het rechtsherstel klonk ook uit de samenleving en het parlement. In de volksmond ging rechtsherstel door voor ‘rechtsuitstel’. De regelingen waren veel te ingewikkeld en heffingen door het NBI werden als jodenheffingen getypeerd. Wat als uitvoerend orgaan was opgericht om het grootste onrecht uit de bezettingsjaren ongedaan te maken, had zich binnen de kortste keren ontwikkeld tot een bureaucratische mastodont dat de oorlogsslachtoffers tot wanhoop dreef (zie ter illustratie het citaat op pag. 50). Een parlementslid constateerde dat de joodse eigendommen “bijna niet uit de handen van het NBI zijn los te wringen”. Ook wees hij op het voortdurend traineren door het NBI. In februari 1948 organiseerde de joodse Commissie voor Herstel een protestbijeenkomst in Amsterdam omdat de overheid ondanks de ernstige grieven niet openstond voor overleg.⁷¹ Die afwijzende houding werd ook elders opgemerkt en raakte aan een andere kritische noot: waarom waren er geen vertegenwoordigers van de ontrechten betrokken bij de voorbereiding van de herstelwetgeving en waarom hadden ze nooit medezeggenschap gekregen in het beheer van de instellingen voor rechtsherstel?⁷²

Veruit de meeste kritiek gold het NBI, de organisatie die de gebrekkige manier belichaamde waarop het rechtsherstel gestalte kreeg. Door de vervlechting van het beheer van uitersten stak de organisatie veel tijd en energie in allerlei (bij)zaken die vaak leidden tot een verwaarlozing van de kerntaak: herstel van de geschonden rechtsverhoudingen. Mede daardoor was de werkwijze van het NBI voor de gedupeerden in veel gevallen een ergerlijke, zenuwslopende en traumatiserende ervaring. Dat de onder verantwoordelijkheid van het NBI en de Afdeling Onroerende Goederen tot stand gekomen minnelijke schikkingen alsnog aan een kritische beschouwing onderworpen zouden moeten worden, lijkt in het licht van de fel bekritiseerde naheffingen ‘redelijk en billijk’. Werden de slachtoffers er per saldo door benadeeld en wat was de uitwerking van dergelijke overeenkomsten op langere termijn?⁷³

B. MOREEL RECHTSHERSTEL

In hoeverre hield het formele, administratieve rechtsherstel ook moreel rechtsherstel in? Hoe ervoeren de slachtoffers dit rechtsherstel? Waarmee werden ze geconfronteerd en wat deed dat met hen? Voldeed het aan gangbare fatsoensnormen? Het antwoord op deze vragen ligt onder meer besloten in de publicatie *De kleine sjoa. joden in naoorlogs Nederland* uit 2001 van de voormalige Groningse hoogleraar eigentijdse geschiedenis, Isaac Lipschits. Zijn peilloze verbittering en die van vele van zijn lotgenoten spreekt boekdelen:

“Oorlogservaringen van joden werden gebagatelliseerd en de joodse gemeenschap gekleineerd. Het antisemitisme in woord en geschrift was heftiger dan het vóór 1940 was geweest. De beroving van joden werd voortgezet, nu onder regie van de Nederlandse overheid. De sjoa was met zijn deportaties en uitroeiing een uitslaande brand. Nadat in mei 1945 de vlammen waren gedoofd, bleef het nasmeulen als de kleine sjoa.”

Lipschits’ conclusie wordt in brede kring gedeeld. Hoewel de herstelwetgeving geen woord wijdde aan de behandeling van de slachtoffers, luidde het consigne dat er begrip moest

pag. 25; Schütz, pag. 372, 413-416

⁷¹ Slaa, pag. 53-55

⁷² Veraart (*Ontrechting*), pag. 69; Slaa, pag. 56; Veraart (*Sanders*), pag. 190

⁷³ Veraart (*Sanders*), pag. 190; Vos (*Rechtsherstel*), pag. 97-98; Bijsterveld, pag. 327; Veraart (*Ontrechting*), pag. 69

worden getoond. De vrijblijvende instructie stond op gespannen voet met de naoorlogse realiteit. Vijf jaren van aanhoudende antisemitische propaganda en indoctrinatie hadden het van oudsher aanwezige volkse antisemitisme van nieuwe brandstof voorzien. De bevrijding maakte daar geen einde aan. De regering was er blind voor en trad er niet tegen op. Gelijke behandeling mocht dan het parool zijn, maar in de praktijk werd dat door minister Liefstinck, die zo'n belangrijke rol voor zich opeiste in het rechtsherstel, uiterst selectief toegepast. Zo onthield hij de joodse gemeenschap compensatie door bijvoorbeeld te weigeren de kosten voor de met joods geld gebouwde kampen Vught en Westerbork te vergoeden. Daar was een bedrag van ruim 25 miljoen gulden (grofweg 170 miljoen euro) mee gemoeid. De staat had beide kampen na de bevrijding voor 5 miljoen gulden overgenomen: een voordeel van 20 miljoen gulden. Aan de andere kant ondernam Liefstinck niets om de joden terug te brengen in een positie die gelijkwaardig was aan die van andere bevolkingsgroepen. Een van de weinigen die het voor hen opnam door met nadruk te wijzen op de voortgezette discriminatie en onrechtvaardige elementen in het rechtsherstel, was de joodse advocaat Heiman Sanders. Via de Afdeling Rechtspraak van de RvR boekte hij enig succes, maar in meerdere opzichten bleef hij een roepende in de woestijn door het voortdurende verzet van machtige opposenten als de beurs, de banken en de overheid.

Hoezeer de nazi's ook verfoeid werden, hun giftig antisemitisme was doorgesijpeld tot in de vezels van de samenleving. Dat kwam ook tot uitdrukking in de behandeling van het handjevol overlevenden dat terugkeerde uit de kampen of uit de onderduik tevoorschijn kwam. In tegenstelling tot waarop ze hoopten, wachtte hen vaak een kille, harteloze en bij vlagen ronduit vijandige bejegening. Op begrip voor wat ze hadden doorgemaakt, hoefden ze amper te rekenen. Empathie legde het af tegen onverschilligheid. Iedereen had het moeilijk of had een zware tijd achter de rug, waardoor andermans leed er minder toe deed. In beslag genomen door eigen ellende, was een luisterend oor schaars. Bovendien vormden de overgebleven joden het onbehaaglijke bewijs dat er te weinig was gedaan om de extreem zwaar getroffen groep te redden. Een blik in de spiegel van eigen falen werd vermeden. Geruststellender was de veelgehoorde drogreden dat de joden zich veel te passief hadden laten wegvoeren.⁷⁴

Vanzelfsprekend waren er ook ervaringen die het tegenovergestelde illustreerden, maar die waren in de minderheid en veelal in eigen joodse kring te vinden. Ze deden weinig of niets af aan het heersende naoorlogse klimaat. De Nederlandse ambtelijke traditie, die sterk leunde op loyaliteit aan het gezag, formalisme en bureaucratie maakte het er niet beter op. Beide factoren lagen echter ten grondslag aan de praktijk van het rechtsherstel en de behandeling van de gedupeerden. Vooral het laatste leidde tot uiterst negatieve emotionele typering die blijvend opdoken: koud, kil, immoreel, hardvochtig, antisemitisch, zonder inlevingsvermogen of compassie, afstandelijk, onpersoonlijk, wantrouwend enzovoort enzovoort.⁷⁵ Het moreel rechtsherstel had gefaald; de tijd was er niet rijp voor.

HOOFDSTUK 4 VENLO

⁷⁴ Lipschits (*Sjoa*) tekst omslag; Citroen, pag. 180-185, 193; Vossen, pag. 324-325, 353; Vos (*Rechtsherstel*), pag. 31; Veraart (*Ontrechting*), pag. 74-78, 80-81; Blauw (*Haarlem*), pag. 25; Rijsselt, pag. 236-242, 270-276, 279

⁷⁵ Citroen, pag. 117, 281, 415, 419; Vos (*Winterswijk*), pag. 34; Duijvendak, pag. 87; Blauw (*Eindhoven*), pag. 34; Vos (*Rechtsherstel*), pag. 52, 102; Slaa, pag. 96-97; Bijsterveld, pag. 335-336; Rijsselt, pag. 30, 34, 278

A. DE JOODSE GEMEENSCHAP EN DE HOLOCAUST

AAN DE VOORAVOND VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG

De oudste vermelding van joden in Venlo dateert van het midden van de 14^e eeuw. In 1346 werd in een rekening van de hertog van Gelre opgesomd welke met name genoemde joden in het overkwartier van Gelre woonden. Onder hen bevond zich ook een aantal joden in Venlo. Dat de stad toen al een joodse gemeenschap van betekenis kende, blijkt uit een oorkonde uit 1351 waarin sprake is van een 'jodenstraat'.⁷⁶ Dat neemt niet weg dat de plaatselijke joodse gemeenschap, net als in alle steden in de wijde omtrek, door restrictieve bepalingen en vestigingsverboden nooit groot werd. Mocht zich al een jood in de stad vestigen, dan was zijn verblijfsvergunning tijdelijk en altijd gebonden aan strikte overheidsregels. Pas met de komst van de Napoleontische veroveraars aan het einde van de 18^e eeuw kregen de joden gelijke burgerrechten.⁷⁷ Die behielden ze na de Franse aftocht in 1814. Weldra begon een langzame maar gestage groei van hun aantal. Niet zozeer vanwege de onlangs verworven rechten en vrijheden, maar onder meer omdat ze in Midden-Europa werden beschuldigd van het veroorzaken van een hongersnood. Door een vulkaanuitbarsting in 1815 was het klimaat tijdelijk van slag en mislukte de oogst van 1816. Om aan vervolging te ontkomen gingen velen op zoek naar veiliger oorden. Enkele tientallen Duitse joden streken neer in Venlo. Tot de nieuwkomers behoorde ook de iets eerder gearriveerde Marcus Wiener, vader van de later bekend geworden veelzijdige kunstenaars Jacob, Leopold en Karel. In 1820 telde de plaatselijke joodse gemeenschap bijna vijftig personen.⁷⁸ De groei zette door en in 1862 woonden 119 joden in Venlo. In navolging van Roermond ging het joods kerkbestuur ijveren voor de bouw van een synagoge. Na de nodige (financiële) hordes te hebben genomen, kon het gebedshuis aan het Maasschriksel in 1865 in gebruik worden genomen.⁷⁹

Hoewel de meerderheid van de Venlose joden in armoede leefde, beklommen sommigen de maatschappelijke ladder met succes. Kooplui, ondernemers, fabrikanten en ambachtslieden voegden zich bij de beter gesitueerde middenklasse. Op sympathie van de katholieke kerk en de katholieke pers hoefden joden niet te rekenen, maar het alom heersend antisemitisme stond hun aanpassing, emancipatie en integratie of het streven ernaar niet in de weg. Venlose joden waren betrokken bij het verenigingsleven en onderhielden goede contacten met niet-joodse stadgenoten. Het om zich heen grijpend rechts-extremisme van de jaren 1930 en de daaraan verbonden jodenhaat veranderde daar niet veel aan. Gerespecteerde en invloedrijke leidsmannen als bisschop Gulielmus Lemmens en hoofdaalmoezenier van sociale werken Henri Poels verwierpen zulke ontwikkelingen in felle bewoordingen.⁸⁰

Het dreigende noodweer pakte zich niet hier, maar boven Hitler-Duitsland samen. Meteen na de machtsovername door de nazi's in januari 1933 kwam de haatcampagne tegen joden op gang. Vooral de in Duitsland woonachtige Poolse joden moesten het ontgelden. Zij waren sterk vertegenwoordigd in de eerste vluchtelingengolf die Nederland bereikte.⁸¹ Op dat moment woonden 108 joden in Venlo. Kort daarna, in april, organiseerden de nazi's een landelijke boycot van joodse winkels. Beroofd van hun bestaanszekerheid weken zo'n tweehonderd Duitse joden uit naar Venlo. In de veronderstelling na afloop van de boycot

⁷⁶ Gelders Archief Arnhem, archief van de graven en hertogen van Gelre: landsheerlijke rekening van het Overkwartier 1346-1347; Gemeentearchief Venlo (GAV), archief schepenbank Venlo: oorkonde uit 1351

⁷⁷ <https://jck.nl/joodse-gemeenten/venlo>; Vorst (*Sluier*), pag. 19-24

⁷⁸ Vorst (*Sluier*), pag. 25-28, 333-334

⁷⁹ Ibidem, pag. 30-37

⁸⁰ Ibidem, pag. 40-42; Bruggen, pag. 143-146, 157, 231

⁸¹ Rijsselt, pag. 48

terug te kunnen keren, zochten en vonden de meesten van hen tijdelijk onderdak bij familie en vrienden. Het liep anders. Ze werden niet meer in Duitsland toegelaten waardoor hun status van economisch vluchteling in politiek vluchteling veranderde. Overigens waren ze niet de enigen. Heel wat communistische en sociaaldemocratisch gezinde Duitsers ontkwamen evenmin aan de zuiveringsdrift van de nazi's en zochten een veilig heenkomen bij geestverwanten buiten Duitsland. Al met al vestigden zich tot eind augustus 1933 volgens officiële cijfers dertien joodse vluchtelingen in Venlo. Een onbekend aantal reisde via de grensstad naar het westen van het land of nog verder.

Tot het voorjaar van 1934 kon de grens vrij eenvoudig worden gepasseerd, zowel legaal als clandestien. De controle was nog niet zo streng en de surveillance viel mee. In de dag- en nachtrappen van de Venlose politie werd sporadisch melding gemaakt van de aanhouding van joodse vluchtelingen. Men had te maken met een nieuw en onbekend fenomeen, dat vooralsnog met 'coulance' werd benaderd door de landelijke overheid. Hoewel sommigen op een strenger toelatingsbeleid aandrongen, liet de minister van Justitie, Josef van Schaik, in een geheime instructie van eind december 1933 weten geen speciale maatregelen te nemen om joodse vluchtelingen te weren. 'Voorlopig' mochten ze blijven, aldus de bewindsman.⁸²

Kort na de komst van de eerste vluchtelingen hadden twee vertegenwoordigers van de plaatselijke joodse gemeenschap, Philip Cohen en Alex Kosman, het Venloos grenscomité voor opvang van joodse vluchtelingen opgericht. Kort samengevat richtte het comité de activiteiten op verstrekking van financiële noodhulp, verschaffen van (tijdelijk) onderdak bij particulieren, ondersteuning bij de aanvraag van een verblijfsvergunning, medische zorg indien nodig en uitdelen van voedsel bij aankomst van de vluchtelingen op het station. Behalve materiële steun verleenden de vrijwilligers van het comité ook morele steun aan de meestal berooide en ontredderde nieuwkomers. Naarmate het toelatingsbeleid strenger werd en de vluchtelingen met steeds hogere hindernissen te maken kregen, gingen Cohen en zijn helpers ertoe over om de vervolgd clandestien over de grens te helpen. Voor de bekostiging van de geldverslindende hulp was het comité aangewezen op inzamelingen, schenkingen en donaties. Die waren voornamelijk afkomstig uit joodse kring, maar naar de mening van een geïrriteerde voorzitter Cohen verre van toereikend. Ondanks het chronisch geldgebrek hielp het Venloos vluchtelingencomité tot november 1934 een kleine honderd vervolgingsslachtoffers. Degenen die het land clandestien waren binnengekomen, moesten zo veel mogelijk aan het oog onttrokken blijven. Daarvoor werden verschillende methodes toegepast. Zo fungeerde de ommuurde binnenplaats van het winkelbedrijf van Felix Keizer aan de Nieuwstraat als vertrekpunt voor vluchtelingen op doorreis. Onopgemerkt namen ze plaats in vrachtwagens die hen naar Amsterdam brachten. Doorgaans gebeurde dat in overleg met een vergelijkbare organisatie in de hoofdstad.⁸³

Ongevoelig voor de toenemende nood die de steeds ernstiger naziterreur enkele kilometers verderop teweeg bracht, verscherpten minister van Justitie Van Schaik en zijn opvolger Carel Goseling het toelatingsbeleid. Voor zover de vluchtelingen niet meteen werden teruggestuurd, zoals de meesten overkwam, mochten de weinigen die werden toegelaten slechts korte tijd in Nederland doorbrengen. Werk aanvaarden was uit den boze. Toezicht op en uitvoering van

⁸² Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archief van de Commissaris van de Koningin (1.754.3): opgave door de Inlichtingendienst van het aantal joodse vluchtelingen per gemeente op 30-8-1933, geheime instructie J. van Schaik aan de procureurs-generaal van 27-12-1933; Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 215 (gemeentepolitie: dagrapporten), inv. nr. 70, 71; Hol, pag 30-31; Vorst (*Sluier*), pag. 55-58, 72-73; Cammaert (*Verborgene front*), pag. 371

⁸³ Hol, pag. 99-111; Vorst (*Sluier*), pag. 87, 135-140; Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 215 (gemeentepolitie: dagrapporten), inv. nr. 89 (11-11-1938)

het aangescherpt beleid lag in handen van politie en marechaussee. Hoewel de toestroom van vluchtelingen nooit opdroogde, was er tot maart 1938 slechts sporadisch sprake van de aanhouding van illegale Duits-joodse vluchtelingen in de politionele dag- en nachtrappen. Het is de vraag of deze rapporten een getrouwe afspiegeling zijn van de werkelijkheid. De afwikkeling van de arrestaties verliep hoe dan ook volgens een vast stramien: “ongewenst vreemdeling naar Duitsland uitgeleid”. Hoeveel clandestiene grenspassanten aan de aandacht van politie en marechaussee ontsnapten is niet bekend, maar aangenomen mag worden dat het niet om een enkeling ging. Vaststaat dat sommigen, vooral jongeren het niet bij één vluchtpoging lieten, maar na te zijn opgepakt een volgende en soms zelfs een derde of vierde poging waagden. De ongekende nood en druk waaraan ze waren blootgesteld, dwong hen tot volhouden en leverde een goede leerschool op. Bij succes konden ze achterblijvers nuttige tips geven. Bovendien waren er altijd Nederlanders bereid om al dan niet tegen betaling de helpende hand toe te steken. Nieuwswaardig was het vluchtelingenprobleem slechts af en toe. Onverschilligheid, gevoed door een latent antisemitisme, angst voor economische ontwrichting bij massale toelating en gebrek aan inzicht in de gebeurtenissen in Duitsland dat men te vriend wilde houden, voerden de boventoon in de spaarzame berichtgeving in de pers.⁸⁴ Het overheidbeleid dat op vergelijkbare argumenten stelde, werd nauwelijks bekritiseerd.

Afhankelijk van het gedrag en de maatregelen van de nazi's piekte de vluchtelingenstroom van tijd tot tijd. Dat was ook het geval in maart 1938, na de annexatie van Oostenrijk. In antwoord op de nieuwe toeloop van vooral Oostenrijkse joden liet minister Carel Goseling de grens met Duitsland in mei sluiten. Alleen als er sprake was van levensgevaar, kon een uitzondering worden gemaakt. Aan de grens ontstonden weldra dramatische taferelen. Meer dan een prelude op wat er in de loop van dat jaar te gebeuren stond, was het niet. In de nacht van 9 op 10 november orkestreerden de nazi's een massale aanval op de joodse gemeenschap in Duitsland. Meer dan duizend synagogen gingen in vlammen op en in het hele land werden woningen, winkels en bedrijven geplunderd en vernield. Talrijke joden werden gemolesteerd en mishandeld. Honderden kwamen om het leven. De geweldsuitbarsting, die de geschiedenis is ingegaan als de *Kristallnacht* vanwege de glasschade die ontstond door het kapotslaan van winkelruiten, overtuigde vele duizenden joden ervan dat ze hun leven niet meer zeker waren. De pogrom bracht een massale exodus op gang. Aan Nederlandse zijde werd haastig een noodverband aangelegd om de aankomende vluchtelingengolf in te dammen. De mazen in de onlangs aangescherpte toelatingscriteria moesten gedicht worden want tegen de verwachting was nu onmiskenbaar sprake van levensgevaar. Voortaan gold dat criterium uitsluitend voor grensbewoners en uitzonderlijke 'noodgevallen'. Groepen van jonge, vertwijfelde zwervertjes die hun ouders door arrestatie waren kwijtgeraakt, geen kant op konden en in het grensgebied ronddoelden, mochten eveneens worden toegelaten. Aangenomen mag worden dat deze curieuze aanvulling voor kinderen een gevolg was van empathische berichtgeving in de pers. Voorts beperkte de minister het maximaal toe te laten vluchtelingen tot tweeduizend. Ze moesten allemaal in een kamp worden ondergebracht. Het hoeft geen betoog dat het overal aan de grens met Duitsland tot schrijnende, soms hartverscheurende toestanden kwam, temeer omdat vrijwel elke jood in Duitsland zich als uitzonderlijk noodgeval mocht beschouwen.⁸⁵ Ook de dag- en nachtrappen uit november en december van de Venlose politie getuigen van de aanzwellende toeloop. De meeste vluchtelingen werden bij aankomst op het station aangehouden. Degenen die per bus of te voet in groepjes arriveerden, ondergingen dezelfde behandeling. Bijna niemand beschikte over een verblijfsvergunning of andere papieren die

⁸⁴ Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 215 (gemeentepolitie: dagrapporten), inv. nr. 82 (8-12-1936); Cammaert (*Verborgene front*) pag. 372-375

⁸⁵ Vorst (*Sluier*), pag. 103-104, 109-110; Cammaert (*Verborgene front*), pag. 370, 375-377; *Zaans Volksdagblad*, 12-11-1938, 26-1-1938 en 13-12-1938; *Centraal blad voor de Israëlieten in Nederland*, 24-11-1938

(tijdelijke) toelating mogelijk maakte. Aan de toelatingscriteria voldeed nagenoeg niemand, zo blijkt uit de politionele rapporten. Ze werden allemaal teruggestuurd. Een wanhopige Abraham Kaplan uit Elberfeld, die op een vals paspoort het land was binnengekomen, sprak namens velen toen hij na zijn aanhouding verklaarde: “Ik ben mijn leven niet meer zeker in Duitsland. Als ik terug moet, vergiftig ik me hier nog liever”.⁸⁶

De laatste vluchtelingengolf ontstond naar aanleiding van het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, begin september 1939. Honderden joodse vluchtelingen arriveerden op het station van Venlo. Zoals gebruikelijk werden ze allemaal teruggestuurd naar Duitsland.⁸⁷

Volgens berekeningen van verschillende onderzoekers ontving Venlo tussen 1930 en 1939 220 joodse vluchtelingen van wie 90 personen zich in de stad vestigden. De overige 130 reisden na enige tijd verder. Veel van de nieuwkomers klopten aanvankelijk voor onderdak aan bij familie of zakenrelaties of kregen hulp van het vluchtelingencomité.⁸⁸ Zij die definitief voor Venlo kozen, vonden uiteindelijk vrijwel altijd een eigen (huur)woning. Als ze erin slaagden een verblijfsvergunning te bemachtigen, mochten ze werk aannemen en voortaan in het eigen levensonderhoud voorzien. Sommigen begonnen een eigen onderneming.

Om misverstanden te voorkomen, moet erop worden gewezen dat het getal 220 uitsluitend betrekking heeft op geregistreerde vluchtelingen die enige tijd in Venlo bleven of zich er definitief vestigden. Heel wat vluchtelingen deden Venlo maar even aan en reisden door naar elders woonachtige familie of vrienden, naar Amsterdam en andere steden in het westen of naar een bestemming in buitenland. Zij vielen gedeeltelijk buiten de genoemde 220, net als de clandestiene vluchtelingen van wie nagenoeg niets bekend is. Hielden ze zich verborgen in Venlo; trokken ze verder? Onzekerheid overheerst. Al te veel waarde kan daarom niet worden toegekend aan dit cijfer.⁸⁹ Gevoegd bij de (geslonken) autochtone joodse gemeenschap van 52 personen, woonden er aan de vooravond van de Duitse inval ten minste 142 joden in Venlo.⁹⁰

Ter afsluiting een opmerking over de destijds zelfstandige gemeenten Tegelen, Belfeld en Arcen-Velden. Blerick valt erbuiten want het dorp kwam op 1 oktober 1940 bij Venlo en maakte afgezien van de eerste oorlogsmaanden deel uit van Venlo. Arcen ving gedurende de jaren 1930 vijftien joodse vluchtelingen op, van wie de meesten zich definitief in het dorp vestigden.⁹¹ In Tegelen en Belfeld woonden voor zover bekend geen joden en vestigden zich geen joodse vluchtelingen. Een uitzondering was Robert Voss uit Mönchengladbach die zijn succesvolle weverij in Tegelen voortzette maar in Venlo ging wonen.⁹²

ANTI-JOODSE MAATREGELEN, ROOF EN DE ROL VAN POLITIE EN GEMEENTE

Vanaf de herfst van 1940 begonnen de Duitsers de joden steeds verder in het nauw te drijven. Als in zo veel gemeenten ontbraken ook in Venlo leidinggevenden in het overheidsapparaat die protesteerden tegen de anti-joodse maatregelen of iets voor de joden probeerden te doen. Het minimale verzet kwam uit de lagere echelons van politie en ambtenarij. Zowel

⁸⁶ Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 215 (gemeentepolitie: dagrapporten), inv. nr. 89 (november, december 1938 en 6 januari 1939)

⁸⁷ Vorst (*Sluier*), pag. 174-175

⁸⁸ Hol, pag. 39-44, 93; Vorst (*Sluier*), pag. 135

⁸⁹ Hol, pag. 30-31

⁹⁰ Hol, pag. 124

⁹¹ Vorst (*Sluier*), pag. 30

⁹² Wolbertus, pag. 9-11

burgemeester Bernard Berger als zijn opvolger Jo Zanders voerden zoals gezegd alle instructies en bevelen van de bezetter zonder meer uit. Hetzelfde gold voor korpschef Philibert Schnebbelié. Hij moest op last van de Duitsers in augustus 1941 plaatsmaken voor Henk Wierks die in een latere fase van de bezetting zijdelings bij het georganiseerd verzet betrokken raakte, maar vooralsnog deed wat de bezetter van hem en zijn korps verlangde. Wierks bekleedde de post slechts tijdelijk. Zijn opvolgers, Carel de Bruijn (juni 1942 – maart 1943) en Otto Couperus (vanaf juli 1943) waren overtuigde nationaalsocialisten en jodenhaters. Veel steun ondervonden de twee van hun geestverwanten in de eigen gelederen. Dat waren er zeker meer dan tien. Een geringer aantal nam deel aan verzetsactiviteiten.⁹³ Om alle, op discriminatie, roof en uiteindelijk op vernietiging gerichte voorschriften te realiseren, waren de Duitsers afhankelijk van alle mogelijke informatie die hen telkens weer zonder tegensputteren werd aangereikt. Gedetailleerde persoons- en adresgegevens, woonomstandigheden, radio's, fietsen, inboedels, voedselvoorraden, vrijgekomen woonruimte: niets ontsnapte aan de Duitse belangstelling en werd desgevraagd geregistreerd en doorgegeven, waarna genadeloos werd toegeslagen.⁹⁴ Dat gebeurde altijd met medewerking van of uitsluitend door de politie. Zelden kwam er een Duitser aan te pas. Joden werden uit hun huizen gezet en moesten samenpakken op verzameladressen. Politie mannen verzegelden de leeggekomen woningen en namen de bewaking op zich totdat de nieuwe eigenaren of huurders erin trokken. Meestal waren dat oorlogskopers, NSB'ers of naaste verwanten van oostfrontstrijders. Soms ook politie mannen. De inboedels werden geïnventariseerd en door de nieuwe bewoners in gebruik genomen, gestolen door collaborateurs of, zoals in de meeste gevallen, tijdelijk opgeslagen om vervolgens naar Duitsland te verdwijnen als 'Liebesgaben von Holland'.⁹⁵ Kort samengevat behelsde de gemeentelijke medewerking bij de jodenvervolgung: registratie en informatievoorziening, inbeslagname en opslag van uiteenlopende goederen en inventarissen, huisuitzetting, arrestatie en (aanzegging van) wegvoering.⁹⁶

Vanzelfsprekend strekte de Duitse roofzucht zich ook uit tot joodse ondernemingen. Na de afkondiging van de verplichte aanmelding ervan op 10 oktober 1940, overhandigde de gemeente een lijst met de gevraagde gegevens. Op dat ogenblik stonden tien bedrijven van autochtone joodse eigenaren ingeschreven bij de Kamer van Koophandel. Het aantal door joodse vluchtelingen opgerichte bedrijven bedroeg twaalf. Dat waren er oorspronkelijk 38, maar 26 waren voor die tijd al opgeheven, naar elders verplaatst of werden kort daarop verlaten door de eigenaar. De opgave van oktober 1940 vormde de opmaat voor de verordening van 20 maart 1941, de dag waarop alle joodse bedrijven werden onteigend en nieuw te benoemen bewindvoerders (*Treuhänder*) of beheerders (*Verwalter*) het voor 't zeggen kregen. Vaak ging het om incapabele NSB'ers of Rijksduitsers die zich hier voor de gelegenheid vestigden en hun onlangs verworven bedrijf in sneltreinvaart leegplunderden of door wanbeleid over de rand van de afrond duwden. Op één na vielen alle joodse bedrijven tussen maart 1941 en juni 1942 in handen van de in bedrijfsroof gespecialiseerde organisatie Omnia in Arnhem. Ruim de helft overleefde de bezettingsjaren niet. Slechts negen ondernemingen werden na de oorlog nog enige tijd voortgezet door de rechtmatige eigenaar of diens nazaten. Alle andere waren opgedoekt of leeggeroofd.⁹⁷

⁹³ Vorst (*Sluier*), pag. 82, 199-200, 240-241, 281-284, 306-312; Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 193 (gemeentepolitie 1947-1993) inv. nrs. 341-357 (personeelsdossiers)

⁹⁴ Vorst (*Sluier*), pag. 211, 238-239; Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945) inv. nr. 1721; GAV: Overige Verzamelingen (OV) 8, inv. nrs. 75, 80

⁹⁵ Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945) inv. nr. 1721

⁹⁶ Ibidem; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.10 (NBI), inv. nr. 129478 (Max Moses)

⁹⁷ Hol, pag. 119-120; Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945) inv. nr. 1721

CIJFERS, ARRESTATIES EN DEPORTATIES

In de wetenschap van wat komen ging, laat het drama van de deportaties zich nauwelijks in woorden vatten. Pogingen om uiteenlopende facetten van de Holocaust te duiden aan de hand van getallen, tabellen en statistieken, kunnen zonder twijfel zinvol zijn omdat ze niet alleen inzicht en overzicht bieden, ook vervullen ze een nuttige functie ter ondersteuning en verduidelijking. Toch verdient zo'n kwantitatieve, abstracte benadering van dit immense humanitaire drama enkele kanttekeningen. Het gaat in essentie om het verhaal en dat mag er niet achter verdwijnen. Elk joods slachtoffer was er een te veel. De persoonlijke geschiedenis, de eigen ervaringen, lotgevallen en individuele gevoelens bieden herkenning, komen binnen en beklijven. Aantallen en de verwerking ervan zeggen niets over de toenmalige realiteit die erachter schuilging. Eenzijdige aandacht voor getallen leidt tot verlies aan individuele waarde en zeggingskracht. Ons brein kan niet overweg met grote aantallen slachtoffers: te ver verwijderd van onze belevingswereld en te abstract. Zo beschouwd zijn zulke data en de interpretatie ervan van secundair belang. Daar komt bij dat de beschikbare cijfers vaak niet kloppen of van elkaar verschillen met verwarring, tegenspraak en vruchteloze discussies als consequentie.

Telkens weer eisten de Duitsers opgave van het aantal joodse inwoners en allerlei aanvullende persoonlijke informatie. Los van het feit dat het om momentopnames uit een dynamisch proces ging, waren ze nooit accuraat en altijd verschillend. De talrijke lijsten in het Venloos gemeentearchief getuigen ervan (Bijlage 1).⁹⁸ Onderzoeker Han Hol schrijft in zijn doctoraalscriptie over joodse vluchtelingen in Venlo dat de stad in mei 1940 142 joodse inwoners telde op een totale bevolking van ongeveer 29.000. De Duitse rassenwaan maakte daar een klein jaar later 160 *Volljuden* van op grond van door de gemeente verstrekte informatie.⁹⁹ Dat was inclusief 22 in september 1940 uit de kuststreek verbannen joden. Herman van Rens, gepromoveerd op een onderzoek naar de Holocaust in Limburg spreekt van 150 joodse inwoners. Ongeveer een derde deel van hen was in de jaren 1930 gevlucht uit Duitsland, Polen en Oostenrijk.¹⁰⁰

Ook over het aantal vermoorde slachtoffers heerst onduidelijkheid. Hol, de op het onderwerp gepromoveerde onderzoekers Croes en Tammes en de voorzitter van de Israëlitische Gemeente, Philip Cohen, spreken van 64 vermoorde joden terwijl onderzoeker Gerrit van der Vorst en Van Rens 71 personen noemen. Elders komt Van der Vorst tot 129 (te herdenken) Holocaustslachtoffers. Op de website <http://historie.venlo.nl/gebeurtenisoverzicht.asp?gebeurtenisID=23> is sprake van 69 vermoorde joden. Zulke verschillen zullen samenhangen met variaties in de gehanteerde criteria. Daarover bestaan geen algemeen aanvaarde afspraken zodat het niet mogelijk is om definitieve aantallen vast te stellen. Bij benadering kwam tussen de 50% en 60% van de Venlose joden door moord, zware mishandeling, uitputting, honger, ziekte of andere oorzaken om het leven. Dat gold in gelijke mate voor de autochtone joden als de vluchtelingen. Vergeleken met het aanzienlijk hogere landelijke cijfer van 73%, stak Venlo er relatief

⁹⁸ Bijlage 1: Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945) inv. nrs. 778 en 1721; idem, Overige Verzamelingen (OV) 8, inv. nrs. 75 en 80

⁹⁹ Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945) inv. nr. 778; Hol, pag. 124

¹⁰⁰ Rens, pag.31; Hol, pag. 124; Gemeentearchief Venlo, toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945), inv. nr. 778 (brief Philip Cohen aan gemeentesecretarie, 27-8-1941)

gunstig bij af. Het kwam redelijk overeen met het gemiddeld Limburgs percentage dat eveneens tussen de 50% en 60% lag.¹⁰¹

Zoals overal in de provincie kreeg Venlo te maken met drie deportaties en tussentijdse arrestaties. De eerste aanhoudingen vonden meteen na de Duitse inval plaats en troffen joodse vluchtelingen.¹⁰² Als wraak voor het protest van de bisschoppen tegen de vervolging werden begin augustus 1942 enkele joodse gezinnen en Ruth Kantorowicz opgepakt. Net als de eveneens gearresteerde Edith Stein uit Echt was de uit Duitsland gevluchte Kantorowicz overgegaan naar het katholieke geloof en toegetreden tot de orde der Karmelietessen. De twee waren goede bekenden van elkaar want ze hielp Stein bij haar wetenschappelijke werk. Kantorowicz werd op 9 augustus in Auschwitz vergast. De overige arrestanten kwamen na een kort verblijf in de gevangenis van Roermond weer vrij.¹⁰³

De eerste deportatie van dinsdag 25 augustus 1942 werd voorafgegaan door zestig persoonlijke oproepen om zich die dag in Maastricht te melden met een minimum aan bagage. Ze waren geselecteerd uit een lijst met 154 namen die op 3 juli door de gemeente was doorgegeven aan de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* in Amsterdam. Het merendeel van de groep was in de jaren 1930 als vluchteling naar Venlo gekomen. Sommigen wisten zich beschermd dank zij een bewijs van vrijstelling; anderen doken onder. In totaal vertrokken die dag 32 personen in twee autobussen van de Maas-Buurtspoorweg onder politiebegeleiding naar het provinciaal verzamelcentrum in de lagere jongensschool aan de Professor Pieter Willemsstraat in Maastricht. Vier van hen werden na aankomst weer teruggestuurd naar Venlo. Inge Levis, een kleuter van vier jaar, werd door de vrouwelijke Duitse keuringsarts gered door haar uit een raam aan de zijkant van de school aan haar oma, Berta Oster-Kann, te geven. Dezelfde arts had Berta zojuist afgekeurd wegens een heupafwijking. De twee keerden terug naar Venlo. Met hulp van de Venlose huisarts Hans Schade kreeg Inge enige tijd later een onderduikadres in Roermond. Ook Berta Oster dook onder. Beiden overleefden de oorlog. De overigen gingen op transport naar het doorgangskamp Westerbork van waaruit ze allemaal een zekere dood tegemoet gingen.¹⁰⁴

Van de reacties vanuit de Venlose bevolking is bekend dat een aantal mensen bij de twee bussen samenkwam om hun afkeuring te onderstrepen. Ook staat vast dat behalve politie en vrijwillige hulppolitie leden van de *Ortsgruppe Venlo* van de NSDAP, de NSB, de weerafdeling (WA) van de NSB en enkele burgers en leden van de joodse Raad bij deze deportatie waren betrokken. Uit het politierapport van 24 augustus komt verder naar voren dat NSDAP-leden een aantal stedelingen oprachten die in bezit waren van goederen van joden. Hoe ze eraan kwamen, werd niet vermeld. Na inbeslagname van de spullen mochten ze weer naar huis.¹⁰⁵

In de loop van september verdwenen vijf joodse Venlonaren naar een werkkamp in de Betuwe. Na de ontruiming ervan, begin oktober, gingen de vijf op transport naar Auschwitz. Vrijwel tegelijkertijd pakte de Venlose politie negen familieleden van de vijf dwangarbeiders

¹⁰¹ <http://historie.venlo.nl/gebeurtenisoverzicht.asp?gebeurtenisID=23>; Rens, pag. 362-363, 408-410; Hol, pag. 124-125; Vorst (*Sluier*), pag. 252, 361-362, 366; Croes en Tammes noemen 64 slachtoffers en 81 overlevenden. Dat zou betekenen dat 55,6% van de Venlose joden de Holocaust heeft overleefd. (pag. 39, 576)

¹⁰² Vorst (*Sluier*), pag. 188-189

¹⁰³ Ibidem, pag. 248-250

¹⁰⁴ Ibidem, pag. 252-266. De lijst met 154 namen is weliswaar begin juli 1942 door burgemeester Zanders verzonden, maar de bijbehorende brief bevindt zich niet in het Venloos gemeentearchief [Vorst (*Sluier*, voetnoot 639, pag. 517)]. Bij Hol is sprake van 54 naar Maastricht weggevoerde joden. (pag. 124); Rens, pag. 127; Kalmann, Arjeh, *Leef Gelukkig! Een joods familieportret in egodocumenten*. Amsterdam, 2015 (hoofdstuk 7)

¹⁰⁵ Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 215 (gemeentepolitie: dagrapporten), inv. nr. 102 (24-8-1942); Rens, pag. 127

op die de volgende dag door marechausseeleden naar Westerbork werden gebracht. Alle veertien kwamen in Auschwitz om het leven.¹⁰⁶

Ook aan de tweede deportatie van 10 november 1942 kwam geen Duitser te pas. Opnieuw voerde de gemeentepolitie onder leiding van NSB'er Carel de Bruijn de opdracht van de bezetter uit. En andermaal ging het om vluchtelingen en zorgde de Maas-Buurtspoorweg voor het vervoer. Alle zeven slachtoffers kwamen uiteindelijk om het leven.¹⁰⁷

Desgevraagd maakte burgemeester Zanders in december een tussenbalans op. Er waren 65 joden uit het bevolkingsregister afgevoerd. Dertig mannen en twintig vrouwen waren naar Duitsland afgevoerd en vijftien personen stonden als 'VOW' geregistreerd: Vertrokken Onbekend Waarheen. Het was ambtelijke terminologie voor onderduiker. Dat waren er eigenlijk zestien.¹⁰⁸

Op 28 maart 1943 gaf de baas van de Duitse politie en SS in Nederland, Hanns Rauter, te verstaan dat zich na 10 april geen joden meer mochten ophouden in acht provincies, waaronder Limburg. De nog aanwezige joden moesten zich melden in het kort tevoren in gebruik genomen kamp Vught. Philip Cohen, die er als medewerker van de joodse Raad van gevrijwaard was, stelde een lijst samen met de namen van de vijftien meest tragische gevallen die volgens hem niet op transport konden. Verder stonden er de namen op van enkele joden die vooralsnog vrijgesteld waren. Hij overhandigde de lijst aan Jo Zanders. Tien van de vijftien mochten voorlopig in Venlo blijven. Er zijn in de archieven geen documenten aangetroffen die erop wijzen dat Zanders een rol bij deze uitkomst zou hebben gespeeld. Behalve Cohen had ook de politie een lijst met vijftien namen opgesteld. Zij moesten zich allemaal melden. Acht deden dat niet en doken onder. De overige zeven werden onder politiebegeleiding naar Vught gebracht. Ze werden allemaal vermoord. Nadat de laatste vier joden met een vrijstelling waren ondergedoken, bleven er nog vijf zieke, invalide of stokoude slachtoffers over. Eind 1943 en in 1944 gingen ook de allerlaatsten op transport om in Auschwitz te worden vergast.¹⁰⁹ De nazi's waren in hun opzet geslaagd. Officieel woonde er niet één *Volljude* meer in Venlo. Wel bevonden zich begin 1944 nog elf gemengd gehuwde stellen en veertien halfjoodse kinderen in de stad. Voor zover ze daartoe niet al eerder hadden besloten, doken ze allemaal in maart onder naar aanleiding van de oproep zich te melden voor dwangarbeid op het arbeidsbureau van Meppel.¹¹⁰

Het beeld in het kleine Arcen zag er niet anders uit. In de jaren 1930 had het dorp in totaal vijftien joodse vluchtelingen opgevangen. Elf van hen hadden zich er definitief gevestigd van wie drie respectievelijk in april 1943 en juli 1944 werden opgepakt, gedeporteerd en vermoord. De overige acht doken onder en overleefden de slachting.¹¹¹

Zoals gezegd heetten onderduikers in ambtelijk jargon VOW. Het was ongetwijfeld de beste kans om het er levend vanaf te brengen. De meeste joodse onderduikers vonden een schuilplaats in de stad of in de dorpen in de regio. Volgens Hol ging het in totaal om tachtig personen van wie iets meer dan de helft de bezetting overleefde.¹¹² Andere berekeningen

¹⁰⁶ Vorst (*Sluier*), pag. 269-272

¹⁰⁷ Vorst (*Sluier*), pag. 275-277; Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 215 (gemeentepolitie: dagrapporten), inv. nr. 103 (10-11-1942)

¹⁰⁸ Vorst (*Sluier*), 298; Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945) inv. nr. 806

¹⁰⁹ Vorst (*Sluier*), pag. 322-328, 349-353; Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945) inv. nr. 1402 (bief Cohen aan Zentralstelle für Jüdische Auswanderung 2-4-1943)

¹¹⁰ Vorst (*Sluier*), pag. 321-322

¹¹¹ Ibidem, pag. 86, 214, 330, 363; Rens, pag. 184, 353

¹¹² Hol, pag. 124

wijken nogal af van dit aantal.¹¹³ Oncontroleerbaarheid, gebrek aan betrouwbare cijfers en het eerder gesignaleerde verschil in gehanteerde criteria liggen aan de basis van deze onduidelijkheid.

Na afloop van de deportaties vroeg het Departement van Binnenlandse Zaken op 22 oktober 1943 om opgave van alle kosten die ermee samenhangen. Naar aanleiding van de eerste deportatie had de gemeente al een factuur van fl. 252,= ontvangen van de Maas-Buurtspoorweg. Politiechef Carel de Bruijn had de nota doorgestuurd naar de *Sicherheitspolizei* (SiPo) in Maastricht, omdat hij vond dat de kosten voor rekening kwamen van de joodse gemeenschap. Hij kreeg nul op rekest. De gemeente draaide op voor de kosten, zo liet het hoofd van Maastrichtse SiPo weten. Nadat burgemeester Zanders het antwoord had gezien, schreef hij aan De Bruijn: “(...) gezien de hoge kosten verzoek ik u om bij eventueel in de toekomst voorkomende gevallen naar een goedkopere wijze van vervoer om te zien.“ Op 5 november 1943 diende de gemeente een declaratie in van fl. 800,= waarvan fl. 432,= voor vervoerskosten en fl. 368,= voor de ontruiming van de achtergelaten joodse woningen. Anno 2023 komt dat bedrag overeen met ruim € 6.500,=.¹¹⁴ De Bruijn kreeg alsnog z'n zin. De met geroofd joods geld gespekte bank LiRo keerde het gedeclareerde bedrag uit.

NA DE DEPORTATIES

Vrijwel meteen nadat de huisuitzettingen en deportaties op gang waren gekomen, haalden arbeiders van Gemeentewerken de achtergebleven inboedels op en sloegen ze op in onder meer loodsen en de Minderbroederskerk. De plaatselijke en Duitse autoriteiten wisten precies waar het om ging want vooraf was alles nauwkeurig geïnventariseerd en geregistreerd. Hier en daar namen de nieuwe bewoners de spullen in bruikleen of ontfermden aasgieren van NSB huize zich erover zoals korpschef Carel de Bruijn. Het meeste ging echter per spoor naar *ausgebombden* in Duitsland.¹¹⁵

Vanzelfsprekend bleef de belangstelling niet beperkt tot inboedels, ook voor de vrijgekomen woonruimte bestond grote belangstelling. Allerlei verzoeken bereikten de gemeente om die te mogen betrekken. De stad kampte al met enige oorlogsschade en er heerste woningnood. In september 1942 vroeg burgemeester Zanders de gevolmachtigde van de Rijkscommissaris in Limburg, Willy Schmidt, om toestemming woonruimte beschikbaar te stellen. Omdat de Duitsers de verdeling centraal wilden organiseren, kreeg Schmidt in november de bevoegdheid om als enige woonruimte toe te wijzen. Op dat moment waren al enkele woningen buiten hem om betrokken door politiemannen. Dat zouden er nog meer worden. Voor zover de verdeling niet plaatsvond op basis van vriendjespolitiek profiteerden door bombardementen dakloos geworden Duitsers en Nederlanders ervan.¹¹⁶

Na de laatste deportatie van april 1943 werd de joodse Gemeente ontbonden en ontfermde het Commissariaat voor niet-Commerciële Verenigingen en Stichtingen (CCVS) zich over het onroerend goed. Het ging om de synagoge met woonhuis en erf aan het Maasschriksel en de begraafplaats en een strook bouwland aan de Ganzenstraat. Plannen had het Commissariaat er niet mee. In november van dat jaar polste het hoofd van de CCVS de gemeente of er

¹¹³ <https://jck.nl/joodse-gemeenten/venlo> (ongeveer een kwart van de ongeveer 150 Venlose joden dook onder); Vorst (*Shuier*), pag. 315-317 (hier is sprake van een totaal van 62 onderduikers uit Venlo en van elders)

¹¹⁴ Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945) inv. nr. 827; Vorst (*Shuier*), pag. 288, 330; <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/prijzen-toen-en-nu>

¹¹⁵ Vorst (*Shuier*), pag. 283-287

¹¹⁶ Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945) inv. nr. 1721 (brief Zanders van 17-9-1942); Rens, pag. 209; Vorst (*Shuier*), pag. 278-279

belangstelling bestond voor aankoop van de percelen. Zanders won advies in dat er kortweg op neerkwam dat Venlo er geen belang bij had. Kortom: geen interesse. De burgemeester legde het advies gedeeltelijk naast zich neer en liet het CCVS in februari 1944 weten dat de gemeente de begraafplaats voor fl. 200,= (€ 1.600,=) wilde kopen. Betaling kon wat hem betreft achterwege blijven omdat de gemeente in 1928 een niet afgelost voorschot aan de joodse gemeente had verstrekt. De schuld kon met deze overdracht vereffend worden, aldus Zanders. Het antwoord liet even op zich wachten, maar in september verklaarde het CCVS zich akkoord. Na de oorlog verdedigde Zanders de koop als een daad uit piëteit om erger te voorkomen: “zodoende kon het kerkhof van gemeentewege als kerkhof onderhouden worden en later weer ter beschikking gesteld.”¹¹⁷ In juni 1945 maakte de gemeenteraad de koop ongedaan en kwam de begraafplaats weer in eigendom van de joodse Gemeente. Teruggave hield tevens in dat de niet afbetaalde lening en de onderhoudsplicht teruggingen naar de originele eigenaar. Voorzitter Philip Cohen zag zich opgezadeld met een wankelende muur langs de begraafplaats waarin de Duitsers schietgaten hadden gekapt. Vanwege het instortingsgevaar maande de gemeente Cohen om de muur te stutten of te slopen. Dat deed hij. Het leverde een financiële schadepost op die ruim tien jaar later alsnog werd vergoed omdat het niet om achterstallig onderhoud ging zoals de gemeente steeds had volgehouden, maar om oorlogsschade.¹¹⁸

Venlo mocht dan sinds maart 1944 officieel *judenfrei* heten, de politie wist al geruime tijd dat zich her en der verspreid tientallen joodse voortvluchtigen of VOW's schuilhielden. De jacht op hen en andere onderduikers werd fors opgevoerd. Niet alleen door de in juli 1943 aangetreden korpschef Otto Couperus, ook door een gevreesd politiecommando onder leiding van de SS'er Johan Berendsen en leden van de Staatspolitie uit Eindhoven en de *Sicherheitspolizei* uit Den Bosch, Arnhem en Maastricht. Tientallen onderduikers vielen in handen van de mensenjagers, ook joodse. Zo sloegen ze onder meer toe in Grubbenvorst en Tienray. Naarmate de tijd verstreek en hun vooruitzichten versomberden, werd het optreden driester. Moord hoorde daar ook bij. Dat lot trof het bejaarde joodse echtpaar Emanuel Maisonpierre en Helena Compris. Berendsen en de gewezen SS'er Fons Arts schoten de weerloze oudjes op 14 september dood in een natuurgebied bij Venlo. Otto Grünthal en Walter Rosenthal, twee joodse onderduikers in Velden, werden na arrestatie overgedragen aan Hans Conrad en Cor Schut van de Maastrichtse SiPo, die de twee op 1 november in Hout-Blerick van het leven beroofden.¹¹⁹

Minder dan de helft van de Venlose joden keerde na de oorlog in hun woonplaats terug. Onderzoeker Van der Vorst stelt vast dat er van gemeentewege niets voor de overlevenden was geregeld. Het gemeentearchief bevat geen documenten die deze conclusie nuanceren. De volle aandacht ging uit naar een antwoord op de vraag hoe om te gaan met de talloze gevolgen van het oorlogsgeweld en de repatriëring van de geëvacueerde bevolking. In financieel opzicht zat de gemeente aan de grond. De behoefte aan materiële en immateriële hulp was immens, maar kon slechts mondjesmaat worden geboden. Voor wat de joden betrof, kwam die uit eigen kring, van sommige particulieren, de joodse Coördinatie Commissie in Amsterdam of (semi-)overheidsinstanties met een algemeen karakter. Het armbestuur van de Israëlitische Gemeente functioneerde niet omdat die door de bezetter van de lijst van gemeentelijke hulporganisaties was gehaald. Dat bleef zo tot december 1946.¹²⁰

¹¹⁷ Vorst (*Sluier*), pag. 327-328, 337-338, 409

¹¹⁸ Ibidem, pag. 385-386

¹¹⁹ Ibidem, 346, 354-358; Rens, pag. 270-271

¹²⁰ Vorst (*Sluier*), pag. 362, 370-372

Wellicht had het met de ongekende financiële nood te maken dat de gemeente er niet voor terugschrok om voorzitter Philip Cohen te confronteren met achterstallige betalingen. Het ging om grond- en straatbelasting uit de bezettingstijd en de periode erna alsook om langdurig weggelekt water uit de beschadigde synagoge. Formeel was het gebedshuis nooit verkocht en op naam van de Israëlitische Gemeente blijven staan. Het argument van Cohen dat men er sinds de beschadiging van het gebouw in juni 1942 en zeker na de deportaties geen gebruik meer van had gemaakt, vond geen gehoor. De voorzitter diende (een deel van) de nota's te voldoen, desnoods na tussenkomst van een deurwaarder.¹²¹ Ofschoon het met uitzondering van het weggelekte water om kleine bedragen ging, paste het gemeentelijk beleid van dat moment in het landelijk beeld en liep het in de pas met de opstelling en werkwijze van het NBI.

In 1952 woonden nog 32 van de 56 Venlose Holocaust overlevenden in de stad. Ruim twintig, meest voormalige vluchtelingen, hadden gekozen voor een toekomst buiten Nederland. Hoewel hun aantal in de daaropvolgende jaren tijdelijk iets toenam, telde Venlo in 1970 nog dertig joodse inwoners. Telkens opnieuw opblaiende, maar diepgaande meningsverschillen verdeelden de gedecimeerde gemeenschap in die jaren tot op het bot. Vanaf de tweede helft van de jaren 1980 ging het restant van de joodse Gemeente deel uitmaken van de nieuw opgerichte Gemeente Limburg.¹²²

Wie op zoek gaat naar een monument dat de herinnering aan de Holocaust in Venlo vasthoudt, moet z'n best doen. De website van de gemeente maakt er geen melding van. Toch heeft Venlo er twee. Het oudste dateert van 1967: een gedenksteen op de joodse begraafplaats aan de Ganzenstraat. In de directe omgeving van de voormalige synagoge werd in 1999 een monument onthuld dat in september van dat jaar door vandalen omvergetrokken en meteen vervangen werd door een robuustere versie. Het gedenkteken moest al snel plaats maken voor de realisering van een bouwplan dat onder meer resulteerde in het Synagogeplein. In plaats van terugplaatsing koos de gemeente voor een grondmonument dat in 2016 werd onthuld. Daarop staan spreuken in diverse talen die weliswaar bedoeld zijn ter nagedachtenis van de Holocaust maar er niet rechtstreeks naar verwijzen.¹²³

B. SLACHTOFFERS VAN DE ONROEREND GOED ROOF EN HUN NAOORLOGS RECHTSHERSTEL: CASES

VERWOESTE PANDEN

Zeker tien bombardementen herschiepen grote delen van de historische binnenstad in oktober en november 1944 in een onafzienbare woestenij van puin. Driekwart van het Venlose woningenbestand raakte beschadigd waarvan ruim 40% onherstelbaar of zwaar. Zo gingen (geroofde) joodse panden aan de Kleine Beekstraat, Vleesstraat, Klaasstraat, Nieuwstraat en Picardie voorgoed verloren (zie o.m. casus Alexander Keizer).

De gevolgen waren van invloed op het naoorlogs rechtsherstel van de in 1941 onteigende huiseigenaren of hun nazaten. Kort na het bombardement op Rotterdam van 14 mei 1940 waren regelingen getroffen met betrekking tot sloop, afvoer van puin, onteigening,

¹²¹ Ibidem, pag. 379-385; <https://floddergatsblog.wordpress.com/2019/10/06/argumenten-voor-aanvullende-holocaust-herdenking-door-venlo/>

Vorst (*Sluier*), pag. 415, 426, 430, 433-437

¹²³ Ibidem, pag. 433; <https://floddergatsblog.wordpress.com/2019/10/06/argumenten-voor-aanvullende-holocaust-herdenking-door-venlo/>; <https://jck.nl/joodse-gemeenten/venlo>

compensatie en wederopbouw. Uitgangspunt voor de hoogte van de vergoeding door de rijksoverheid was de waarde van 9 mei 1940. Dat bedrag werd als creditpost opgenomen in een nieuw, zogeheten Grootboek voor de Wederopbouw. Bezwaar aantekenen was weliswaar mogelijk, maar had geen opschortende werking. Verder was bepaald dat de uitvoering van de herbouw in handen lag van een regeringsgemachtigde, die pas tot onteigening mocht overgaan als er een wederopbouwplan op tafel lag. In Venlo vonden de meeste onteigeningen in 1947-1948 plaats.

Na de bevrijding werden de regelingen van 1940 in grote lijnen gehandhaafd. Bijschrijving in het Grootboek, vergoeding, centrale aansturing en uitvoering op basis van een wederopbouwplan bleven nagenoeg ongewijzigd. Onteigening geschiedde voortaan door de gemeente in opdracht van het Ministerie voor Wederopbouw en Volkshuisvesting. Voor de onteigende joodse eigenaren hielden de besluiten in dat ze na formele teruggave van hun verwoeste eigendommen met hetzelfde compensatiestelsel te maken kregen als alle andere gedupeerden. Dat gold ook voor alle overige schadeposten waarvoor claims konden worden ingediend bij de van 1940 daterende Schade Enquête Commissie. De Commissie beschikte in het hele land over onderafdelingen die ter plaatse onderzoek deden en definitieve ramingen opstelden. Van volledige schadeloosstelling was overigens geen sprake. De regering hield vast aan het standpunt dat zulke ruimhartigheid tot onvoorziene en ongewenste gevolgen als inflatie kon leiden. Over de inflatie die tussen 1940 en 1947 zeventig procent bedroeg, werd met geen woord gerept. Niettemin werden honderdduizenden met de miljarden aan overheidssteun een eindje op weg geholpen.¹²⁴

PHILIP COHEN

persoonlijk

De op 2 juni 1885 in Utrecht geboren Philip Cohen vestigde zich in 1911 in Venlo. Daar begon hij met zijn echtgenote, Sophie Kleermaker, een zaak in paraplu's, wandelstokken en tuinparasols die ze samen produceerden en aan de man brachten. Het bleek een succesformule. De tijdrovende baan weerhield hem er niet van om in 1915 toe te treden tot het bestuur van de plaatselijke Israëlitische gemeente. Die functie paste goed bij zijn leidinggevende capaciteiten en zijn uitgesproken opvattingen. Koppigheid en tegendraadsheid gaven extra reliëf aan zijn krachtige persoonlijkheid. Zulke eigenschappen kwamen met tussenpozen tot uitdrukking in zijn bijdragen voor het plaatselijke maandblad 'joodse Vriendenkring'.

Philip en Sophie kregen drie kinderen: Harry (1917), Martha (1919) en Herbert (1930). Het gezin woonde in een huurwoning aan de Mecklenburgstraat.¹²⁵

Kort na de Duitse inval verhuisde de familie Cohen naar Amsterdam en betrok er een woning aan de Herengracht. Nog geen half jaar later keerde het gezin terug in Venlo. Philips voornemen om naar de Verenigde Staten uit te wijken, had hij losgelaten.¹²⁶ Ofschoon hij het zelf bestreed maar niet kon bewijzen, registreerden de autoriteiten hem in de loop van 1941 definitief als 'Volljude'.¹²⁷ Zijn joodse identiteit had er eind maart van dat jaar al toe geleid

¹²⁴ Duijvendak, pag. 77, 80; Slaa, pag. 41-43; Piersma, pag. 11-12; Vos (*Rechtsherstel*), pag. 63-65;

<https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/prijzen-toen-en-nu>

¹²⁵ Vorst (*Sluier*), pag. 37, 42, 44, 49-50; Rens, pag. 74

¹²⁶ Vorst (*Sluier*), pag. 187-188; joods Biografisch Woordenboek: lemma Philip Cohen (<https://joodsbw.nl/>); <https://floodergatsblog.wordpress.com/2019/02/01/ode-aan-philip-cohen/>

¹²⁷ Vorst (*Sluier*), pag. 209-211

dat de Cohens uit hun woning aan de Mecklenburgstraat waren gezet en ingetrokken waren bij de joodse familie Sanders aan de Goltziusstraat. Uiteindelijk belandden ze op een adres aan de Helbeek. Intussen probeerde Cohen als voorzitter van de plaatselijke joodse Raad te redden wat er te redden viel. Sinds het begin van de deportaties kreeg hij daarbij hulp van politie inspecteur Henk Wierks, die kort daarvoor zijn plaats had moeten afstaan aan de nieuw benoemde NSB-korpschef Carel de Bruijn. Ook op persoonlijk vlak stak Wierks de helpende hand toe. Zo bood hij hem onder meer een onderduikplaats en geld aan. Vooralsnog maakte Cohen er geen gebruik van. Onderduiken deden zijn dochter Martha en zoon Herbert. Zij vonden eind 1942 een schuilplaats in Amsterdam. Zoon Harry ondernam nog voor het begin van de deportaties een geslaagde tocht naar het veilige Zwitserland. Kort voor de derde en laatste deportatie besloten Philip en Sophie begin april 1943 om niet langer af te wachten en uit het zicht van de nazi's te verdwijnen. Hun wegen scheidden zich. Philip dook onder in Kronenberg en Sophie in Amsterdam. Door verraad viel ze er in Duitse handen. Deportatie naar Auschwitz bleef haar bespaard. In plaats daarvan verbleef ze anderhalf jaar in het kamp Theresienstadt. Ze bracht het er levend vanaf. Alle gezinsleden overleefden weliswaar de bezettingstijd, maar de mentale dreun resoneerde blijvend. Terug in Venlo betrok het gezin de woning aan de Mecklenburgstraat opnieuw en Philip hervond de kracht om de vooroorlogse taken weer op te pakken. Dat gold ook voor het voorzitterschap van de aanzienlijk geslonken joodse gemeente. Die functie bekleedde hij tot 1954. Op 80-jarige leeftijd verruilde Cohen in 1965 zijn woonplaats voor Arnhem. Daar overleed hij vier jaar later.¹²⁸

voorzitter en belangenbehartiger

Naast het voorzitterschap van de plaatselijke joodse geloofsgemeenschap, een functie die hij sinds 1938 bekleedde, raakte Cohen al vroeg in de jaren 1920 betrokken bij hulpverlening aan met name Pools-joodse vluchtelingen. Die gaf hij nader gestalte door het voorzitterschap van de Venlose afdeling voor steun aan doortrekkenden op zich te nemen. Met het aantreden van de nazi's in 1933 nam het aantal vluchtelingen met sprongen toe. Met zijn vriend Alex Kosman richtte de inmiddels ervaren Cohen in april van dat jaar het Venloos comité voor joodse vluchtelingen op waarvan hij tevens voorzitter werd. Zowel in woord als in daad toonde hij zich zeer begaan met hun ellendige lot. Met zijn helpers ving hij ze op, zorgde voor voedsel en onderdak en bood hij financiële hulp, ook uit eigen portemonnee. Ook spande hij zich in om de nieuwkomers aan werk te helpen en degenen die ervoor voelden voor te bereiden op een toekomst in een ooit te stichten joodse staat in Palestina.¹²⁹

Vanzelfsprekend was hij fel gekant tegen het rigide en restrictieve Nederlandse vluchtelingenbeleid. Het stond een volledige ontplooiing van de werkzaamheden van het comité in de weg. Met lede ogen moesten de medewerkers toezien hoe de overgrote meerderheid van de omvangrijke stroom slachtoffers van de pogrom van november 1938 werd teruggestuurd naar het land waar hun overlevingskansen met de dag verslechterden. Cohen stond machteloos en verklaarde naderhand: “Wie ooit de wanhoop heeft meegemaakt van hen die aan de grens geweerd werden, zal deze marteling nimmer vergeten. Velen die in die dagen daarvan getuige waren, zijn zenuwpatiënt geworden.”¹³⁰

Na de oprichting van de joodse Raad in februari 1941 ging Cohen leiding geven aan de vertegenwoordiging van de Raad in Venlo. Zo kon hij, voor zover daartoe in staat gesteld,

¹²⁸ Vorst (*Sluier*), pag. 211, 222, 230, 327, 430-431; Vorst (*Cohen*), pag. 215-216, 219-220; <https://floodergatsblog.wordpress.com/2019/02/01/ode-aan-philip-cohen/>

¹²⁹ Vorst (*Sluier*), pag. 42-43, 58, 135, 157-159; Vorst, (*Cohen*), pag. 211-214; Rens, pag. 56; <https://floodergatsblog.wordpress.com/2019/02/01/ode-aan-philip-cohen/> Vorst (*Sluier*), 135, 175; Vorst (*Cohen*), pag. 212-213

opkomen voor de joodse belangen. De marges waren minimaal en bleven hoofdzakelijk beperkt tot het verkrijgen van vrijstellingsbewijzen (*Sperre*) voor deportatie. Af en toe wierpen zijn interventies vrucht af, maar uitstel betekende nooit afstel. De meerderheid van de vervolgdgen ging op transport. Enkele tientallen doken op zijn advies onder van wie de meesten het einde van de bezetting haalden.¹³¹

Ook Cohen bracht het er levend vanaf. Na zijn terugkeer uit de onderduik nam hij als voorman van de gedecimeerde joodse gemeenschap in Venlo hun belangenbehartiging opnieuw op zich. Hij trad op als voogd voor achtergebleven minderjarigen en als bewindvoerder van niet teruggekeerde slachtoffers. Berooide overlevenden steunde hij meer dan eens uit eigen middelen.¹³² Tegelijkertijd kreeg hij als voorzitter te maken met volgens hem onredelijke gemeentelijke navorderingen. Daarbij ging het zoals gezegd om de synagoge en de muur langs de begraafplaats aan de Ganzenstraat. In mei 1946 ontving Cohen een naheffing voor het resterend gedeelte van de grondbelasting voor de synagoge over 1943 die hij na zijn onderduik niet meer had kunnen voldoen. Ook stond er nog een bedrag open voor 1944.¹³³ Hetzelfde gold voor de straatbelasting. Omdat de joodse gemeente niet over de middelen beschikte om aan de gemeentelijke eis te voldoen en Cohen op redelijke gronden bezwaar aantekende, werd het verschuldigde bedrag voor de grondbelasting verlaagd. Van ontheffing, waar hij om gevraagd had, was geen sprake. De gemeente hield voet bij stuk en stuurde de weigerachtige voorzitter zelfs een deurwaarder op z'n dak. Het conflict over de straatbelasting sleepte zich voort tot 1949 toen de gemeenteraad de aanslag ongedaan maakte omdat de synagoge al vele jaren buiten gebruik was wegens oorlogsschade. Behalve de grond- en straatbelasting stuurde de gemeente ook een nota van fl. 200,= (vergelijkbaar met bijna € 1.300,= in 2023) aan kosten voor weggestroomd water uit de beschadigde leiding van de synagoge. Zo'n groot bedrag kon Cohen onmogelijk ophoesten. Opnieuw maakte hij bezwaar waarop de gemeente hem in zoverre tegemoet kwam dat het bedrag werd gereduceerd tot fl. 125,80 (vergelijkbaar met ongeveer € 800,= in 2023). Cohen betaalde.¹³⁴ Mogelijk diende hij naderhand -net als in het geval van de gehavende muur langs de begraafplaats- een claim in bij de Schade Enquête Commissie. Daarvan zijn echter geen documenten aangetroffen. Hij kende hoe dan ook de te bewandelen route.

ondernemerschap, roof en rechtsherstel

Meteen na hun komst in Venlo begon het echtpaar Cohen een winkel in paraplu's, wandelstokken en parasols aan de Houtstraat die ze weldra zelf gingen maken in de werkplaats achter de winkel. De zaak draaide voortreffelijk, zo goed zelfs dat Cohen na een paar jaar tot uitbreiding overging en in 1920 de 'Venlosche Parapluiefabriek' oprichtte. De fabriek verhuisde naar een gebouw aan de Parallelweg 30 en de winkel naar Markt 8 en 9.

¹³¹ Vorst (*Sluier*), pag. 227, 323-324; Vorst (*Cohen*), pag. 214; Rens, pag. 188; Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945) inv. nr. 1402 (bief Cohen aan Zentralstelle für Jüdische Auswanderung 2-4-1943)

¹³² Vorst (*Sluier*), pag. 374-375; Vorst (*Cohen*), pag. 219-220

¹³³ Elke gemeente was bevoegd om opcenten (procentuele verhoging van een oorspronkelijk bedrag) te heffen op de door het Rijk geheven grondbelasting. Zo konden gemeenten eigen inkomsten genereren. Met ingang van 1944 kreeg de gemeente de bevoegdheid om 190 opcenten te heffen op de grondbelasting voor bebouwde percelen. De nieuwe regeling hing samen met een wijziging in de financiële verhouding tussen het Rijk en de gemeenten die in 1943 tot stand was gekomen.

¹³⁴ Vorst (*Sluier*), pag. 381-385; <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/prijzen-toen-en-nu>

Beide panden maakten deel uit van de onderneming. Weldra werkten er zo'n honderd arbeidskrachten.¹³⁵

In september 1941 werd het complete bedrijf onteigend en volgde de benoeming van de in Nijmegen woonachtige Rijksduitser Johann Heinrich Dickmann tot beheerder (*Verwaltungstreuhand*). Dit personage onttrok niet alleen een bedrag van bijna fl. 6.000,= (vergelijkbaar met bijna € 51.000,= in 2023) aan het bedrijf als donatie aan de Winterhulp, ook ging hij dusdanig rigoureuus te werk dat de verantwoordelijke instantie voor zijn aanstelling, de *Wirtschaftsprüfstelle*, hem in 1942 aan de kant schoof.¹³⁶

Na zijn vertrek gebeurde iets wonderlijks. De bedrijfsleider van Cohen, Antonius Debertrand, volgde Dickmann op en kocht het hele bedrijf in november 1942 voor een bedrag van fl. 295.400,= (anno 2023 vergelijkbaar met € 2.500.000,=) van de met de roof belaste *Niederländische Aktiengesellschaft für Abwicklungen von Unternehmen* (NAGU). Aan de bedrijfsnaam, die als 'Parapluiefabriek Ph. Cohen' geregistreerd stond, veranderde hij niets en niemand maakte er bezwaar tegen. Na de oorlog verklaarde Cohen dat Debertrand niet over het kapitaal beschikte om het bedrag te voldoen, maar de koop in termijnen had afbetaald uit bedrijfsinkomsten. Hij vervolgde: "Ik ben er echter van overtuigd dat de heer Debertrand deze rol niet heeft gespeeld om zich te verrijken, doch uitsluitend om de zaak uit de handen der Duitsers te redden."

In de zomer van 1948 stelde de Venlose notaris Jozef Receveur een schikkingsakte op tussen Cohen en Debertrand. Die kwam er in het kort op neer dat de oorlogskoop nietig werd verklaard en dat alle eigendomsrechten teruggingen naar Cohen. Debertrand behield z'n oorspronkelijke functie. Uit dankbaarheid voor zijn bijzondere verdienste gunde Cohen hem een salarisverhoging van 20%, aangevuld met 5% van de jaarlijkse netto bedrijfswinst. Op 8 augustus bekrachtigde notaris Paul Rieter uit Roermond namens het NBI de overeenkomst. Als beheerder van het vijandelijk vermogen keurde het beheersinstituut alle vorderingen van Cohen goed.¹³⁷

RUDOLF EN OTTO GOUDSMIT

Rudolf Goudsmit, oorspronkelijk afkomstig uit Roermond, was gehuwd met Augusta Haas en eigenaar van een winkel in snuisterijen en textielproducten aan de Vleesstraat. In 1918 had hij het pand voor fl. 21.000,= (bijna € 180.000,=) gekocht. Aan het begin van de oorlog waren ze beide ongeveer tachtig jaar oud. Het echtpaar had vijf kinderen van wie de enige dochter, Elisa, na vijf weken was overleden. Zoon Emile had voor het beroep van accountant gekozen en woonde in Amsterdam. Hugo, Louis (Lou) en Otto waren in het voetspoor van hun vader

¹³⁵ Vorst (*Sluier*), pag. 37, 42, 44; Vorst (*Cohen*), pag. 210; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.03 (NBI), inv. nr. 54903

¹³⁶ De Winterhulp was een op nationaalsocialistische leest geschoeide maatschappelijke hulporganisatie naar Duits model. De gift van fl. 6.000,= (€ 51.000,=) had betrekking op de bijdrage van medio juni 1942. Het is niet uit te sluiten dat Dickmann meer heeft gedoneerd.

De *Wirtschaftsprüfstelle* was een economisch onderzoeksbureau dat onder meer verantwoordelijk was voor de selectie van overnamekandidaten voor geroofde ondernemingen.

Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1168, nr. 53 en 54; ; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.03 (NBI), inv. nr. 54903 (brief Cohen aan NBI, 25-4-1945); Vorst (*Sluier*), pag. 222

¹³⁷ Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1168, nr. 53 en 54; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.03 (NBI), inv. nr. 54903 (brief Cohen aan NBI, 25-4-1945); Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.48 (Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr. 823. Voor meer informatie over Antonius Debertrand: <https://www.oorlogsherinneringen.nl/ooggetuigenverslagen/alle-herinneringen-uit-2019/2019-2/peter-schouten>

getreden en ondersteunden zijn commerciële werkzaamheden. Rond 1940 waren ze alle vier van middelbare leeftijd en al geruime tijd gehuwd. Hugo en Louis waren allebei vader van twee, nog jonge zonen. Op Otto na, die zijn intrek had genomen boven de winkel, woonden ze allemaal in een royale woning aan de Noord Binnensingel 9. Hugo had het pand met tuin in 1921 voor fl. 8.500,= (bijna € 70.000,=) gekocht. ¹³⁸

Het onheil dat over de familie kwam, begon in november 1941 met de onteigening, sluiting en grondige plundering van de zaak door de roofinstantie NAGU. Zusterorganisatie ANBO nam het beheer van het pand over. Hetzelfde gebeurde met de woning aan de Noord Binnensingel. Huisuitzetting bleef de Goudsmits bespaard. In plaats daarvan gingen ze vrijwel allemaal op transport. Louis Goudsmit verdween op 3 september 1942 naar een werkkamp bij Tiel en na de opheffing ervan, een maand later, naar Westerbork. Louis behoorde tot de groep van vijf Venlonaren die in het kamp dwangarbeid moesten verrichten. (zie pag. 36). Eind februari kwamen hij en zijn vier lotgenoten in Auschwitz om. Cynisme en eufemisme kenmerkten de Duitse terminologie voor deportatie en massamoord. In het kader van ‘gezinshereniging’ viel agent Jacobus Segers in de nacht van 2 op 3 oktober 1942 de woning van de Goudsmits binnen en nam de echtgenote van Louis, Sophie Cohen, en haar twee zoontjes, Walter en Jozef, in hechtenis. En passant nam hij ook Louis’ broer Hugo, diens vrouw Dorothea Harff en hun twee zonen David en Gerd mee. Ze verloren allemaal het leven in Auschwitz. De hoogbejaarde Rudolf en Augusta Goudsmit bleven ontredderd achter. In zijn brief van 2 april 1943 waarin Philip Cohen om vrijstelling voor de meest schrijnende gevallen in Venlo vroeg, stond: “Zeer tragisch geval. Het betreft hier 2 oude mensen van resp. 82 en 83 jaar. Al hun kinderen en kleinkinderen zijn reeds in Duitsland. Tot overmaat van ramp is de man vorige week gevallen en wordt nu in het ziekenhuis verpleegd. Deze oude vrouw van haar man scheiden is niet mogelijk. Voor dit tragische geval wordt dringend clementie verzocht.” De clementie werd kennelijk verleend en duurde lang genoeg om het echtpaar in de gelegenheid te stellen om uit het zicht van de mensenjagers te verdwijnen. In januari 1945 evacueerden ze met duizenden andere Venlonaren naar Drenthe. Rudolf belandde in Assen, waar hij een maand later, op 15 februari, overleed. Augusta Goudsmit overleefde de oorlog maar net en stierf in 1947 in Amsterdam. Alleen Otto hield nog iets van een naoorlogse toekomst over want ook zijn Amsterdamse broer Emile en diens vrouw, Elfride Bloemhof, waren in Auschwitz van het leven beroofd. ¹³⁹

De woning aan de Noord Binnensingel werd bij akte van notaris Charles Russel namens ANBO eind 1942 voor de oorspronkelijke prijs van fl. 8.500,= (ruim € 72.000,=) verkocht aan architect Adrianus van Boxtel, een NSB’er uit Venlo. Drie politiemannen dongen met succes naar de vrijgekomen woonruimte en trokken erin. Voor het winkelpand aan de Vleesstraat bestond belangstelling van de plaatselijke afdeling van het nationaalsocialistische Nederlands Arbeids Front (NAF). Notaris Gustav Hoefler verkocht het perceel omstreeks december 1942 voor de originele koopprijs van fl. 21.000,= (ruim € 178.000,=). ¹⁴⁰

¹³⁸ Vorst (*Sluier*), pag. 37, 213; Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheeken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1165, nr. 157 en deel 1166, nr. 127; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.03 (NBI), inv. nr. 5094; geni.com

¹³⁹ Vorst (*Sluier*), pag. 218, 224, 269-273, 323, 364-365; Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945) inv. nr. 1402 (bief Cohen aan Zentralstelle für Jüdische Auswanderung 2-4-1943); Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.03 (NBI), inv. nr. 5094; geni.com

¹⁴⁰ Vorst (*Sluier*), pag. 280; Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheeken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1165, nr. 157 en deel 1166, nr. 127

Als enige overlevende moest Otto Goudsmit na de oorlog op zoek naar rechtsherstel. Desgevraagd benoemde het NBI hem tot bewindvoerder. In het najaar van 1949 stelde notaris Jozef Receveur een schikkingsakte op tussen Goudsmit en de vertegenwoordiger van de regeringscommissaris voor de liquidatie van het NAF. Los van de details luidde die dat de koop door het NAF nietig werd verklaard en dat de organisatie de derving aan inkomsten, het gemis aan woongenot en de schade aan zowel de inboedel als tengevolge van een verbouwing moest vergoeden. Op zijn beurt verklaarde Goudsmit zich bereid een bijdrage te leveren aan de herstelkosten van de oorlogsschade. Ook nam hij de verplichting op zich om het door bommen verwoeste pand te herbouwen volgens voorschrift van het College van Commissarissen voor de Wederopbouw. De afgevaardigde van het NBI, notaris Paul Rieter, bekrachtigde de overeenkomst in oktober 1949.¹⁴¹ De teruggave van het door Adrianus van Boxtel gekochte huis aan de Noord Binnensingel leverde evenmin problemen op. Notaris Receveur stelde een minnelijke schikking op waarin de oorlogskoop nietig werd verklaard. De Afdeling Onroerend Goed van het NBI bekrachtigde de akte in 1952.¹⁴²

Toch ontstond er kort daarna onenigheid tussen Otto Goudsmit en het NBI. De herstelwetgeving schreef voor dat de bewindvoerder jaarlijks (financiële) verantwoording moest afleggen van de werkzaamheden. Ondanks aansporingen om gehoor te geven aan deze verplichting, weigerde Goudsmit er keer op keer gehoor aan te geven waarop het NBI met justitiële stappen dreigde. De officier van justitie liet weten niet tot vervolging te kunnen overgaan omdat weigering niet was opgenomen in de strafbepalingen van de herstelwetgeving. Een volgend geschilpunt openbaarde zich een jaar later. Steen des aanstoots was de weigering van het NBI om een volgens Goudsmit te laag geraamd bedrag aan geroofde liquide middelen terug te betalen. Men vertrouwde de zaak niet en er werd zelfs overwogen om een nog openstaand bedrag van Goudsmit te vorderen. Over de afloop bevat het dossier geen informatie. Een jaar later botsten de partijen nogmaals. Dit keer ging het over de vermogensschatting van Rudolf Goudsmit. Die lag volgens Otto veel te laag. Hij verklaarde zijn gelijk te kunnen aantonen om er gepikeerd aan toe te voegen: “te uwer oriëntering diene dat ik enige erfgenaam van mijn vader ben en U hiermee in geen enkel opzicht enige bemoeienis hebt.” Ook de uitkomst van deze controverse blijft in nevelen gehuld bij gebrek aan informatie in het NBI-dossier van Goudsmit.¹⁴³

MAX GRÜNEWALD, OTTO STERNHEIM EN HUGO TERHOCH: ARCEN

Max Grünewald

Tot zijn definitieve komst naar Arcen op 28 maart 1938, woonde en werkte Grünewald als procuratiehouder in Mönchengladbach. Nadat hij in 1935 op grond van zijn joodse identiteit aan de dijk was gezet, begon hij een handel in tapijten. Max was gehuwd met Julia (Jenny) Mayer en vader van twee kinderen, Inge (1929) en Hans (1926). Op zoek naar een veilig heenkomen voor zijn gezin bezocht hij begin 1938 café Groenewoud aan de Walbeckerweg in Arcen, dat op een steenworp afstand van de Duitse grens lag. Tot voor kort stond het bekend als een populaire pleisterplaats voor toeristen en dagjesmensen. De Duitse eigenaar Anton Vâth hield er een goede boterham aan over. Door de ontwikkelingen in Duitsland vervingen

¹⁴¹ Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1252, nr. 170; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.10 (NBI), inv. nr. 129495 en toegangsnummer 2.09.48 (Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr. 844

¹⁴² Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.48 (Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr. 844

¹⁴³ Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.04 (NBI), inv. nr. 5094

berooide vluchtelingen gaandeweg de gebruikelijke klandizie. Het café rendeerde niet langer en Vãth besloot ermee te stoppen en de zaak te verkopen. Grünewald hoorde ervan en had er zijn laatste spaargeld voor over. In februari 1938 kocht hij het pand en trok er een maand later in. Gezien de definitief gewijzigde omstandigheden had voortzetting van het café geen zin. Er moest een nieuwe bron van inkomsten worden gevonden. Die hoopte hij aan te boren door een tuiniers- en hoveniersbedrijf te beginnen. Zonder vakkennis, die eens te meer vereist was op de schrale zandgrond, viel dat niet mee. Desondanks brak er volgens zijn dochter Inge een gelukkige tijd aan. De Grünewalds deelden hun vluchtelingenstatus met andere Duits-joodse gezinnen die in de loop der jaren in Arcen waren neergestreken: Otto Sternheim , zijn vrouw Bertha Liffmann en hun zootje Gerd (1935); Jozef Katzenstein, zijn echtgenote Irma Müller en hun twee zonen Wolfgang (1927) en Werner (1922); Hugo Terhoch, zijn vrouw Julia (Julie) Levy en hun twee dochters Lore (1922) en Elsa (1925). Hun derde dochter, Ilse Lina (1921) kwam wat later en vond een baan als hulp in de huishouding in Amsterdam. Kort voor het uitbreken van de oorlog verliet het gezin van Jozef Katzenstein Arcen en emigreerde naar de Verenigde Staten.¹⁴⁴

Na de onteigening van Grünewalds bedrijf en zijn onroerend goed in 1941 kocht Klaas Terpstra, een boer uit Arcen, het complete perceel met bebouwing voor fl. 3.000,= (€ 25.000,=). Notaris Petrus Daverveldt uit Eindhoven was verantwoordelijk voor de verkoopakte. Op 1 maart 1943 moest het gezin de woning ontruimd en verlaten hebben. Ze vonden tijdelijk onderdak bij Otto Sternheim om vervolgens onder te duiken in een leegstaand zomerhuisje in de bossen bij Velden dat eigendom was van een uitgeweken joodse Venloonaar. De behandeling die ze er kregen was dermate slecht en er dreigde zo veel gevaar dat Max, Julia en Hans hun toevlucht zochten in Sevenum waar al heel wat joden verbleven. De 14-jarige Inge Grünewald vond onderdak bij Venloonaar Sjraar Oirbans, een helper die veel joden het leven redde. Alle gezinsleden stonden op een lijst van gezochte personen. Pierre Gubbels, burgemeester van Arcen en Velden, was er verantwoordelijk voor. Op 13 maart had hij om hun opsporing en aanhouding gevraagd. Ondanks het extra risico van arrestatie, overleefde het gezin de bezettingstijd. Sterker nog, de Grünewalds werden in maart 1944 herenigd nadat Oirbans Inge in een aardappelzak naar Sevenum had gesmokkeld.¹⁴⁵

Het naoorlogs rechtsherstel van gevluchte Duitse joden verliep stukken moeizamer en gecompliceerder dan dat van hun Nederlandse lotgenoten. Hoewel ze in november 1941 stateloos waren verklaard op grond van het *Reichsbürgergesetz*, beschouwde de Nederlandse overheid hen als Duitsers ofwel als vijanden die eerst ‘ontvijand’ moesten worden. De gevolgen waren tenenkrommend. Grünewald mocht zich alleen tussen zonsopkomst en zonsondergang buitenshuis ophouden. Zijn banksaldo van fl. 900,= (ruim € 6.000,=) was geblokkeerd en het NBI zat er als beheerder van vijandelijk vermogen bovenop. Het straatarme gezin was gedwongen om bij de gemeente aan te kloppen voor een consumentenkrediet. Dat werd in december 1945 toegekend en bedroeg fl. 130,= (€ 900,=) per maand. Vanzelfsprekend vroeg Grünewald ook om een ‘ontvijandingsverklaring’. Dat

¹⁴⁴ <https://taz.de/!1317154/>; Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1174, nr. 134 en deel 1242, nr. 8; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.05 (NBI), inv. nr. 8411; Vorst (*Sluier*), pag. 87, 178-179, 214; <https://www.geni.com/>

¹⁴⁵ <https://taz.de/!1317154/>; Gemeente Archief Venlo (GAV): toegangsnummer 357 (Gemeentesecretarie Arcen en Velden (1918) 1940-1985 (1993), inv. nr. 646; Vorst (*Sluier*), pag. 291, 300-301, 315; schriftelijke mededeling Jos Benders, 27 maart 2024

Na de oorlog werden vijf klachten tegen Gubbels ingediend. Zijn optreden tegen de familie Grünewald hoorde daar niet bij. (Historisch Centrum Limburg: Kabinet van de Commissaris der Koningin in Limburg (1914 – 1944), toegangsnummer 04.11, inv. nr. 381, burgemeestersdossier Arcen en Velden

deed hij in juni 1945. Ondanks unaniem positieve verklaringen van dorpsgenoten en een gunstig advies van de Venlose vertegenwoordiger van het NBI, bleef het verzoek onbeantwoord. In plaats daarvan kreeg Grünewald in november 1946 een brief met de mededeling dat een 'ontvrijdingsverklaring' fl. 50,= (€ 318,=) kostte en dat het bedrag bij een negatieve beschikking niet terugbetaald zou worden. Een maand later viel er weer een brief van het NBI op de mat: de heer Grünewald moest een door de Inspecteur der Belastingen gewaarmerkte en gedetailleerde opgave verstrekken van zijn vermogen alsmede een verklaring van de inspecteur omtrent de voldoening van belastingplichten. Wat kon hij doen? De oppermachtige beheerder van zijn vermogen, het NBI, wist precies om welk bedrag het ging, maar Grünewald miste de middelen en mogelijkheid om zich tegen de schandalige behandeling te verzetten. Hij kon niet anders dan voldoen aan alle NBI-eisen. In uiterst formele bewoordingen werd hem op 3 maart 1947 te verstaan gegeven dat het NBI hem niet als vijandelijk onderdaan beschouwde en dat het beheer over zijn vermogen was opgeheven.¹⁴⁶

Na twee verloren jaren, jaren van traineren en treiteren, kon Grünewald eindelijk om rechtsherstel vragen. Hoewel ook dat nog een jaar in beslag nam, verliep de afwikkeling naar NBI-normen soepel. Alle denkbare hobbels en obstakels waren in de voorgaande jaren immers genomen. Als beheerder van het vermogen van Klaas Terpstra, stemde het NBI in met teruggave van het eigendom van Grünewald. Bovendien ging men akkoord met een vordering van in totaal fl. 4.600,= (ruim € 27.000,=) op Terpstra wegens het mislopen van de asperge oogst in 1943, 1944, 1945 en 1946, verlies van huur over 1943 en 1944 en de opbrengst van de verkoop van een kippenhok. Zoals gebruikelijk draaide oorlogskoper Terpstra bovendien op voor de kosten van de akte, opgemaakt in april 1948 door notaris Frans Haffmans uit Helden.¹⁴⁷

Otto Sternheim

Tot zijn vertrek uit Duitsland in september 1936 was Otto Sternheim eigenaar van een slagerij in Krefeld die door de boycot van joodse bedrijven vrijwel niets meer opbracht. Noodgedwongen begon hij niet ver van de grens in Arcen een café-pension. Na de onteigening van de zaak in de loop van 1941 en de verkoop aan een zekere Claessen uit Venray, zat het gezin zonder inkomsten. Omdat hij kennelijk over enige financiële reserves beschikte, had Sternheim in december 1940 een huis aan de Koestraat in het centrum van het dorp kunnen kopen. Daar begon hij opnieuw als slager, maar niet voor lang. De in bedrijvenroof gespecialiseerde instantie Omnia uit Arnhem nam het beheer van de zaak over en de *Niederländische Grundstückverwaltung* (NGV) het pand. In opdracht van de *Beaufragte* voor Limburg liet burgemeester Pierre Gubbels de woning begin maart 1943 verzegelen en een inventaris in drievoud opmaken. Voor het wegvoeren van de joodse inventarissen uit het dorp stuurde Gubbels een declaratie van fl. 25,65 (€ 210,=) naar de *Beaufragte*. Omnia liquideerde het bedrijf in november van dat jaar. Notaris Herman Hoffmann uit Eindhoven verkocht het ontruimde perceel een maand later aan de in Arcen woonachtige Rijksduitser Engelbert Ortman.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.05 (NBI), inv. nr. 8411

¹⁴⁷ Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1174, nr. 134 en deel 1242, nr. 8;

¹⁴⁸ Gemeente Archief Venlo (GAV): toegangsnummer 357 (Gemeentesecretarie Arcen en Velden (1918) 1940-1985 (1993), inv. nr. 646 (div. correspondentie betr. joodse inboedels en eigendommen Sternheim); Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1179 nr. 25; Vorst (*Sluier*),

De gebeurtenissen van eind 1943 vormden het definitieve sein voor het gezin om onder te duiken. Dat wil zeggen: Bertha Sternheim-Liffmann en haar zontje Gerd doken in Venlo onder en Otto werd opgenomen op de oogafdeling van het Sint-Josephziekenhuis. Daar werd hij in juli 1944 gearresteerd en overgebracht naar het politiebureau, van waaruit hij op transport ging naar Westerbork. Net als Anne Frank maakte Sternheim deel uit van de laatste groep die op 3 september vanuit het doorgangskamp naar Auschwitz vertrok. Na een zware tocht van drie dagen werd hij meteen na aankomst de gaskamer ingedreven.¹⁴⁹

Bertha en Gerd Sternheim overleefden de oorlog. Hen overkwam vervolgens hetzelfde als de familie Grünewald. Van vervolgd werden ze vijand. Berooid en zonder beschikking over het toch al minimale vermogen, waren moeder en zoon aangewezen op een uitkering. Hoewel de Venlose vertegenwoordiger van het NBI een positief advies uitbracht en de aanvraag al van juni 1945 dateerde, liet een ontvrijdingsverklaring op zich wachten. Voorlopig ontvingen ze vanaf augustus 1946 een maandelijks uitkering van f. 115,= (€ 730,=) per maand. Omdat het NBI de toelage na een half jaar alweer introk, verzocht Bertha Liffmann of ze de beschikking kon krijgen over de gedeelde huurinkomsten van de geroofde woning in Arcen. Ze was inmiddels hertrouwd en had kort tevoren een dochter gekregen. Uit haar dossier blijkt niet of het NBI ermee instemde. Wel dreigde de organisatie de actuele bewoner van Koestraat 172 met huisuitzetting omdat hij weigerde huur te betalen zo lang de oorlogsschade aan het pand niet was hersteld. Ook over die afloop biedt het dossier geen uitsluit. Voor Bertha Coenders-Liffmann maakte het niet veel uit. In het najaar van 1947, ruim twee jaar na de indiening van het verzoek, werd ze 'ontvijand'. Eindelijk kon rechtsherstel plaatsvinden. Dat hield in dat ze de beschikking kreeg over haar vermogen dat het NBI op fl. 320,= (€ 2.000,=) had geraamd en dat ze de woning aan de Koestraat terugkreeg.¹⁵⁰

Toch kreeg de naoorlogse afwikkeling nog een staartje. In januari 1948 meldde de afdeling Sociale Zaken van de gemeente Venlo zich bij het NBI. Gerd Sternheim was in november 1946 opgenomen in het ziekenhuis en er een klein jaar op kosten van de gemeente verpleegd. De vraag luidde of het NBI het voorgeschoten bedrag van bijna fl. 1.200,= (€ 7.600,=) wilde terugstorten als het vermogen van mevrouw Sternheim toereikend was. De claim kwam enkele maanden te laat. Het vermogensbeheer was kort tevoren immers opgeheven. Zelfs als dat niet het geval was geweest, ontbraken de middelen om eraan te voldoen. Het NBI-dossier van mevrouw Sternheim bevat geen gegevens over de afloop. Wel leidde de Venlose vraag tot een andere kwestie die om een oplossing vroeg. De weduwe mocht dan ontvijand zijn; haar zoon niet, zo bleek. In het kader van het rechtsherstel, zo hield het NBI de behandelende notaris Frans Haffmans in 1952 voor, zou de inmiddels 17-jarige Gerd als erfgenaam van zijn vader mede-eigenaar worden van het huis aan de Koestraat. Omdat Gerd niet 'ontvijand' was –zijn moeder had er vanwege zijn jonge leeftijd niet om gevraagd-, viel zijn aandeel toe aan de Nederlandse staat. Ofschoon Duitsers in Nederland sinds 26 juli 1951 niet langer als vijand werden beschouwd, gold dat niet voor beslissingen van vóór die datum, aldus het NBI. Uiteindelijk kwamen de ministers van Justitie en Economische Zaken eraan te pas om deze omissie recht te zetten.¹⁵¹

Hugo Terhoch

pag. 86, 204, 224; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.13 (NBI), inv. nr. 169706 (brief B. Sternheim-Liffmann 29-6-1945)

¹⁴⁹ Vorst (*Shuier*), pag. 316, 351, 353; <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/33307/otto-sternheim>

¹⁵⁰ Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.13 (NBI), inv. nr. 169706

¹⁵¹ Ibidem

Na de sluiting van hun twee drukbezochte winkels in levensmiddelen in oktober 1935 wisten Hugo en zijn echtgenote Julie Terhoch-Levy dat er voor hen geen toekomst meer was in Duitsland. Met hun dochters Lore (1922) en Elsa (1925) verhuisden ze een jaar later van hun woonplaats in de buurt van Dortmund naar Arcen. Daar kocht Terhoch een lap schrale zandgrond van drieëneenhalve hectare aan de Dorperheide. Z'n laatste spaarcenten gaf hij uit aan de bouw van een bescheiden woning. Hoewel Terhoch er zonder kennis van zaken aan de slag ging als boer, lukte het hem niettemin een schamel bestaan op te bouwen, mede dank zij de verkoop van de eieren van zo'n 350 kippen.¹⁵²

In 1939 kwam ook de in Duitsland achtergebleven oudste dochter Ilse Lina (1921) naar Nederland. Ze trok niet in bij haar ouders, maar vestigde zich in Amsterdam. Nadat de roofverordeningen in de zomer van 1941 van kracht waren geworden, onteigende de NGV alle grond en de bebouwing. De ingreep had vooralsnog geen zichtbare gevolgen. Terhoch mocht het bedrijf voortzetten en hoefde zich niet te melden voor de deportatie van 9 april 1943 omdat hij onmisbaar was als boer en omdat zijn gezondheid het niet toeliet. Acut gevaar dreigde echter voor zijn dochters. Kort voor 9 april 'verdwenen' ze. Elsa dook onder bij een boer in Sevenum en zou de bezetting heelhuids doorkomen. Haar zus Lore werd na meervoudig verraad in juli 1944 bij een razzia in Oirlo gegrepen. Een maand later belandde ze in Bergen-Belsen en doorstond er de talloze gruwelen en ontberingen. Tijdens een evacuatietransport in april 1945 sloegen de bewakers op de vlucht voor de naderende geallieerden. Een dag later bevrijdde een Amerikaanse eenheid de ernstig ondervoede jonge vrouw. Ilse Lina overleefde de Holocaust niet. In augustus 1942 was ze in Amsterdam opgepakt en op 30 september van dat jaar in Auschwitz om het leven gebracht. Haar ouders ondergingen hetzelfde lot. Na aanvankelijk uitstel werden Hugo en Julie Terhoch op 30 juli 1943 alsnog meegenomen en eind augustus in Auschwitz vermoord.¹⁵³

Na de verdwijning van het gezin Terhoch was, aldus een gemeentelijke notitie van augustus 1943 "die Judenfrage gelöst". In een brief van 27 september liet de *Beauftragte* voor Limburg aan burgemeester Gubbels weten dat de inboedel van de familie Terhoch binnenkort afgevoerd zou worden en dat de woning vanaf september ter beschikking stond van de familie Kettelings.¹⁵⁴

Net als Venlo kreeg ook Arcen het zwaar te verduren gedurende de fronttijd. Het boerderijtje op de Dorperheide werd verwoest. Met het oog op rechtsherstel meldde Lore en Elsa zich in juli 1945 bij het NBI voor een 'ontvijandingsverklaring'. Dat ze daarmee het startsein gaven voor een slegende procedure van jaren, konden ze niet bevroeden. Er ontstond een eindeloze correspondentie tussen de slachtoffers en hun belangenbehartigers enerzijds en de uitermate trage bureaucraten van het NBI aan de andere kant. Daarnaast speelden twee factoren een rol die het tempo van het rechtsherstel evenmin bevorderden. Zowel het NBI als de Provinciale Voedselcommissaris in Roermond hielden zich namelijk bezig met de bewindvoering over het

¹⁵² Historisch Centrum Limburg (HCL): volgnummer 6, Correspondentie WO II, kadaster kantoor Roermond; Rens, pag. 62; Vorst (*Sluier*), pag. 87; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.14 (NBI), inv. nr. 180534 (brief Provinciale Voedselcommissaris 21-7-1947); <https://verwischte-spuren.de/juedisches-leben-in-luene/familie-terhoch/familie-terhoch-text/>; <https://verwischte-spuren.de/juedisches-leben-in-luene/familie-terhoch/>; schriftelijke mededeling Jos Benders, 27 maart 2024

¹⁵³ Historisch Centrum Limburg (HCL): volgnummer 6, Correspondentie WO II, kadaster kantoor Roermond; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.14 (NBI), inv. nr. 180534 (brief Provinciale Voedselcommissaris 21-7-1947); <https://taz.de/!1317154/>; Rens, pag. 61, 184; Cammaert (*Verborgten front*) pag. 408

¹⁵⁴ Gemeente Archief Venlo (GAV): toegangsnummer 357 (Gemeentesecretarie Arcen en Velden (1918) 1940-1985 (1993), inv. nr. 646 (div. correspondentie betr. joodse inboedels en woning Terhoch); <https://taz.de/!1317154/>; <https://verwischte-spuren.de/juedisches-leben-in-luene/familie-terhoch/familie-terhoch-text/>; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.14 (NBI), inv. nr. 180534

vermogen van Hugo Terhoch. Bovendien verzuimde de Venlose afdeling van het NBI de ‘ontvijandingsverklaring’, die het landelijke NBI in juli 1947 had afgegeven, aan Lore en Elsa door te geven. De consequenties waren fnuikend, zowel voor het rechtsherstel als de financiële positie van met name Elsa. Zij zat al die tijd zonder bestaansmiddelen in een onhoudbare situatie, aldus de Provinciale Voedselcommissaris, die haar uiteindelijk op eigen gezag de helpende hand toestak. Lore had het na een jaar van wachten voor gezien gehouden en was in oktober 1946 naar Palestina geëmigreerd.

Ter illustratie van de vernederende route die Elsa moest afleggen voor een ‘ontvijandingsverklaring’ volgt hier een citaat uit de brief die het NBI-Venlo haar op 10 januari 1947, anderhalf jaar na haar verzoek van juli 1945, stuurde. Om voor ‘ontvijanding’ in aanmerking te komen, moesten allereerst haar ouders de procedure doorlopen.

*“Ingevolge Uw desbetreffende verzoek, deel ik U mede, dat ook niet-ingezetenen (in dit geval uw ouders welke vermoedelijk in Duitsland verblijven) echter alleen op grond van zeer bijzondere omstandigheden, een verzoekschrift kunnen indienen ter verkrijging van een verklaring als bedoeld in art. 34 lid 1 sub f E 133 (een z.g. ontvijandingsverklaring). Dit verzoekschrift moet in duplo, liefst getypt, worden ingediend bij mijn bureau, doch gericht worden aan het Nederlandsche Beheersinstituut, Neuhuyskade 94 den Haag. Het moet bevatten: volledige opgave van naam, voornamen, adres, eventueel ook vroeger adres indien dit in Nederland was, nationaliteit, beroep enz. alsmede uitvoerige omschrijving van de gronden, waarop het verzoek berust. Bij het verzoekschrift moet worden gevoegd een verklaring van de politie van de plaats van inwoning van de betrokkene, waaruit blijkt dat deze te goeder naam en faam bekend staat, een verklaring van de Vreemdelingendienst, betreffende politieke betrouwbaarheid van de betrokkene alsmede een gemotiveerd advies van de consul van het land waar de niet-ingezetene verblijft, uitgebracht na kennisneming van eerstbedoelde stukken. Uit dit advies van de consul moet duidelijk blijken, waarop het verzoek berust. Eventuele verklaringen te eigen gunste, afgegeven door personen welke kunnen getuigen van anti-Duitse houding tijdens de bezetting, kunnen eveneens worden bijgevoegd.
(...)*

Tenslotte deel ik U nog mede, dat voor echtelieden met één verzoekschrift kan worden volstaan, terwijl door de meerderjarige kinderen ieder afzonderlijk een verzoekschrift moet worden ingediend.”

Tegen zulke, van de realiteit losgezongen en in erbarmelijk Nederlands vervatte onwetendheid in combinatie met een overdosis aan bureaucratische rimram was Elsa Terhoch niet opgewassen. Ze liet het antwoord en de toelichting op de moord op haar ouders over aan haar tante, Frieda Sander-Terhoch. Tot enige versnelling van de procedure leidde dat niet. Het zou nog tot januari 1949 duren alvorens het NBI zo ver was om het vermogensbeheer van Hugo Terhoch te beëindigen. Na bijna vijf jaar kon het rechtsherstel eindelijk z’n beloop krijgen. Het resultaat ervan hield in dat het kleine vermogen van Hugo Terhoch naar zijn twee dochters ging. De grond en de boerderij-ruïne kwam weer in hun bezit. Dat wil zeggen: de restanten ervan werden in het kader van de wederopbouw na onteigening gesloopt en in overeenstemming met de regeling omtrent verwoeste gebouwen vergoed. Elsa had de uitkomst van het rechtsherstel niet meer afgewacht. In navolging van haar zus had ze Nederland in 1948 waarwel gezegd en was ze naar Israël vertrokken. Hun eigendom in Arcen deden ze van de hand.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.14 (NBI), inv. nr. 180534

JAK(C)OB KAUFMANN

Met zijn vrouw Paula Strauss en dochter Inge (1928) had Kaufmann, een gefortuneerde advocaat uit Krefeld, in november 1933 de wijk genomen naar Maastricht. Ofschoon hij eigenaar was van een woning met tuin aan de Rooddorpstraat 29 in Venlo, die hij in april 1931 had gekocht, koos hij voor de Limburgse hoofdstad. De Kaufmanns betrokken een huurwoning aan de Pater Lemmensstraat. Op zijn nieuwe woonadres begon Kaufmann een handel in meubels. Even leek het erop dat het gezin kon ontsnappen aan de tweede deportatiegolf van november 1942. Jakobs gezondheid was dermate verslechterd dat transport uitgesloten was. Het tijdelijke uitstel bood weliswaar ruimte om onder te duiken, maar bracht niet de veiligheid waar de gezinsleden naar zochten. Ze vielen niet veel later alsnog in handen van de mensenjagers. Auschwitz was de eindbestemming. Meteen na aankomst op 24 september 1943 werden ze er vergast.¹⁵⁶

Zoals gezegd had Kaufmann een woning in Venlo die hij verhuurde. Na de onteigening ervan in 1941 meldden zich achtereenvolgens drie oorlogskopers bij notaris Charles Russel. De eerste was Jacques Wolters, een koopman uit Venlo, die er fl. 5.750,= (ruim € 47.000,=) voor betaalde. Nog geen half jaar later, in juni 1943, nam de Venlose koopman Leopold (Polly) Schell het pand over voor fl. 4.600,= (bijna € 38.000,=); een waardedaling van fl. 1.150,= (€ 9.500,=). Als laatste koper liet de restaurateur George Schnarr uit Keulen in oktober 1943 een koopakte opmaken door Russel. Hij betaalde hetzelfde bedrag als Schell. Geen van de oorlogskopers ging er wonen; het was en bleef een huurpand.¹⁵⁷

Naoorlogs onderzoek wees uit dat de Kaufmanns zeker tien neven en nichten hadden die verspreid over de wereld woonden en recht konden doen gelden op een aanzienlijke nalatenschap. Daarbij ging het vooral om aandelen en obligaties. De waarde van de woning aan de Rooddorpstraat werd getaxeerd op de oorspronkelijke, vooroorlogse waarde van fl. 5.750,=. Het NBI produceerde in de loop der tijd een groot pakket aan becijferingen waarvan de uitkomst werd meegenomen in de uiteindelijke schikkingsakte van juli 1954, opgesteld door notaris Antoine van Hooff uit Venlo. Die bevatte een verdeelsleutel voor alle eigendommen. Voor de woning gold dat alle koopovereenkomsten van 1943 ongeldig werden verklaard en dat de huurinkomsten van de oorlogskopers teruggingen naar de erfgenamen. Het NBI had het pand sinds de bevrijding van Venlo beheerd tot augustus 1952 en er ondanks de huuropbrengst naar eigen zeggen een nadelig saldo van fl. 1.346,= (ruim € 6.000,=) aan overgehouden. Hoe dat bedrag was samengesteld, blijkt niet uit het dossier. Het werd in elk geval opgenomen als schuldenpost van de erfgenamen aan het NBI. De beheerperiode van augustus 1952 tot juli 1954 stond als promemorie post vermeld op de eindafrekening.¹⁵⁸

ALEXANDER KEIZER

Op 9 augustus 1939, drie weken voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was Alexander Keyzer, een geslaagd handelaar in huiden en vetten, 65 jaar geworden. De mijlpaal zou hem niet de zorgeloze vrije tijd brengen die hij bijvoorbeeld had willen steken in zijn

¹⁵⁶ https://crt-ii.org/awards/apdfs/Kaufmann_Jakob.pdf; Rijsselt, pag. 72; <https://www.joodsmonument.nl/>; e-mail Erik van Rijsselt aan auteur, 9-2-2023; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.08 (NBI), inv. nr. 103086

¹⁵⁷ Historisch Centrum Limburg (HCL): volgnummer 6, Correspondentie WO II, kadaster kantoor Roermond; Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1169 nr. 14, deel 1171 nr. 159 en deel 1178 nr. 38

¹⁵⁸ Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.14 (NBI), inv. nr. 180534; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.48 (Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr.802 (P 1918)

lidmaatschap van de Venlose sociëteit Mariaweide. Uit zijn huwelijk met Dina Sternfeld waren twee kinderen geboren: Meijer Jozef (1911) en Bertha Fanny (1928). Meijer was in 1930 begonnen aan een studie aan de Nederlandsche Handelshoogeschool in Rotterdam. Het gezin woonde toen aan de Oostsingel 4 en verhuisde enkele jaren later naar Hamburgersingel 17 (in 1950 omgedoopt in Deken van Oppensingel).¹⁵⁹

De gevolgen van de bezetting werden al vroeg voelbaar want op 7 februari 1941 vorderden de Duitsers de woning en lieten weten er fl. 500,= (€ 4.500,=) per jaar voor te betalen. Het gezin week uit naar de Roermondsestraat 11 waar ze twee jaar verbleven. In maart 1943 moesten ze hun intrek nemen bij de joodse familie Schönbach aan de Nieuwstraat 43. Keyzer verzocht burgemeester Zanders om een bewijs dat de verhuizing onder dwang had plaatsgevonden zodat hij een verzoek om kostenvergoeding kon indienen bij de joodse roofofbank LiRo. Zanders reageerde niet. Dankzij Philip Cohen, die hem tot medewerker van de plaatselijke joodse Raad benoemde, beschikte Keyzer over een ‘Sperr’ die hem en zijn gezin behoedde voor arrestatie en deportatie. De vrijstelling verviel in april 1943 omdat zich na de laatste deportatie van 9 april geen joden meer mochten ophouden in Limburg. Toch hoefde Keyzer zich niet te melden in Vught. In plaats daarvan vertrok hij op 8 april naar Amsterdam om er in dienst te treden van de joodse Raad. Daar liep het alsnog mis. Op 1 november werd het gezin naar Westerbork gedeporteerd en van daaruit begin september 1944 naar de tot kamp omgebouwde vesting Theresienstadt in Tsjechië. Het lijkt erop dat Meijer Keyzer en zijn 7-jarig dochttertje Marianne tot hetzelfde transport behoorden want ook zij werden die maand vanuit Westerbork overgebracht naar Theresienstadt. Alle familieleden doorstonden er de ontberingen en beproevingen.

In het kader van een overeenkomst met Zwitserland die na langdurige onderhandelingen tot stand was gekomen, vertrokken op 5 februari 1945 twaalfhonderd gevangenen per trein vanuit het kamp naar het Zwitserse Sankt-Gallen. De voltallige familie Keyzer behoorde tot de groep. Eenmaal in het veilige Zwitserland volgde verspreiding over verschillende opvanglocaties. Een ervan lag in een dorpje waar de waterleiding besmet raakte met tyfusbacillen. Marianne en Bertha Keijzer ontwikkelden de gevreesde ziekte en bezweken in juli 1945. Terug in Venlo trad Alexander toe tot het joods kerkbestuur. In december 1957 overleed hij op 83-jarige leeftijd. Zijn echtgenote, Dina Sternfeld, verhuisde na zijn dood naar Den Haag waar ook Meijer woonde. Ze overleed er in december 1973 op 88-jarige leeftijd. Meijer (Mike) Keyzer sloot zich aan bij de VVD en kreeg landelijke bekendheid als staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat. Hij sloot zijn carrière af als voorzitter van de AVRO, een functie die hij van 1971 tot 1982 bekleedde. Mike Keyzer werd 71 jaar en overleed in 1983.¹⁶⁰

Door de jaren heen had de welgestelde Alexander Keyzer een aantal panden verworven in Venlo. Behalve de woning aan de Hamburgersingel behoorden tot zijn eigendom: een woonhuis (Picardie 25), een pakhuis met erf (Picardie 6), een pakhuis met erf (Nieuwstraat 2), een huis met erf (Klaasstraat 2) en een herenhuis met tuin aan de Burgemeester van Rijnsingel 4. Ofschoon de registratie niet (meer) volledig is, raakte hij al zijn onroerende goederen kwijt nadat de roofoverordening van augustus 1941 van kracht was geworden. Niet alle panden werden verkocht en omdat veel van zijn gebouwen in het centrum lagen, ging het grootste deel ervan verloren gedurende het oorlogsgeweld van oktober en november 1944.

¹⁵⁹ <http://historie.venlo.nl/persoon.asp?odID=428>; Vorst (*Sluier*), pag. 90, 239

¹⁶⁰ <http://historie.venlo.nl/persoon.asp?odID=428>; <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/615722/vrijgekocht-of-bevrijd-uit-theresienstadt-in-februari-1945>; https://nl.wikipedia.org/wiki/Mike_Keyzer; Rens, pag. 96; Vorst (*Sluier*), pag. 245, 327, 330, 362, 430; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.48 (Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr. 823 (P 5157); Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945) inv. nr. 1721 (brief Keizer aan Zanders 25-4-1943)

In januari 1943 maakte notaris Charles Russel een koopakte op voor de Maastrichtse koopman Louis de Bruin die fl. 11.600,= (€ 95.000,=) betaalde voor het herenhuis aan de Burgemeester van Rijnsingel. De Duitse huurders verlieten de woning aan de Hamburgersingel 17 in april 1942, waarna de NGV het pand in beheer nam. Namens de roofofstelling stelde notaris Herman Hoffmann uit Eindhoven in oktober 1943 een koopakte op voor de Duitse vleeswarenfabrikant Franz Kleinbongartz uit Aldekerk, een dorp ten oosten van Straelen. Hij betaalde er fl. 14.800,= (ruim € 121.000,=) voor. Het pakhuis aan de Nieuwstraat en de woning aan de Klaasstraat gingen met medewerking van notaris Russel voor fl. 10.000,= (€ 82.000,=) naar Maria Klein uit Heerlen. De onroerende goederen aan Picardie bleven onverkocht.¹⁶¹

Op de puinhopen van het oorlogsgeweld vond tussen 1948 en 1950 rechtsherstel plaats. Voor het beschadigde huis aan de Burgemeester van Rijnsingel hield de door notaris Antoine van Hooff opgestelde schikking van november 1948 in dat de koop door De Bruin nietig werd verklaard en dat hij alle rechten met betrekking tot schadevergoeding overdroeg aan Keyzer.¹⁶²

Van Hooff maakte ook de schikkingsakte op voor Hamburgersingel 17, die in augustus 1950 werd bekrachtigd door het NBI. De oorlogskoop door Kleinbongartz werd ongeldig verklaard en het verwoeste pand was met terugwerkende kracht per 1 maart 1945 weer in bezit gekomen van Keyzer. Laatstgenoemde kon aanspraak maken op een vergoeding wegens oorlogsschade waar tegenover stond dat hij zich verplichtte tot herbouw. Om onduidelijke redenen kwamen de notaris- en NBI-kosten niet voor rekening van de oorlogskoper maar van Keyzer.¹⁶³

De schikkingsakte van september 1949 voor de verwoeste gebouwen aan de Klaasstraat en de Nieuwstraat was eveneens van de hand van notaris Van Hooff. De gemeente had het maanlandschap in januari 1948 onteigend en alle percelen samengevoegd tot één kadastraal geheel. Keyzer kreeg zijn oorspronkelijke eigendommen terug op papier en kon aanspraak maken op de vergoeding voor onteigening op basis van de regelgeving omtrent verwoeste gebouwen. Daarnaast had hij recht op eventuele andere rijksbijdragen en schadevergoeding van de verzekering. Het laatste gold overigens voor al zijn onroerende goederen. Alles was verzekerd tegen oorlogsschade. Op zijn beurt verklaarde Keyzer zich bereid tot herbouw.¹⁶⁴

De archieven van het kadaster bevatten plattegronden en namen van perceeleigenaren van weggebombardeerd onroerend goed in de Venlose binnenstad. De gemeente had het voormalig onroerend goed in verband met het wederopbouwplan onteigend namens de rijksoverheid; dat wil zeggen het Ministerie van Volkshuisvesting en Wederopbouw en het College van Algemene Commissarissen voor de Wederopbouw. Daartoe behoorden ook het

¹⁶¹ Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulprejesters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1166 nr. 132, deel 1176 nr. 109; deel 1179 nr. 176 1222 nr. 69; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.48 (Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr. 823 (P 5157)

¹⁶² Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulprejesters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1233 nr. 1

¹⁶³ Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.48 (Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr. 823 (P 5157)

¹⁶⁴ Ibidem

nooit verkochte Picardie 6 en 25. Voor Keyzer behelsde dat naast rechtsherstel de voor alle eigenaren van verwoeste panden geldende regeling.¹⁶⁵

EMILIE MOSES-GOTTSCHALK: FIRMA GOUDSMIT-ELEKAN

De titel van deze casus zegt het al: bij de handelsonderneming Goudsmit-Elekan waren verschillende families betrokken en dat maakte de naoorlogse afwikkeling van het rechtsherstel gecompliceerd. Daarom vooraf een beknopt overzicht van de familiegeschiedenis voor zover relevant binnen deze context.

Jonas Goudsmit, wiens familie een bedrijf in huiden en vellen exploiteerde in Roermond, was in 1885 gehuwd met de Venlose Clara Elekan. De ondernemingszin zat ook Jonas in het bloed want na zijn verhuizing naar Venlo begon hij er met Clara een zaak in speelgoed, huishoudelijke artikelen en ‘alles wat daar verder toe behoort’ aan de Lomstraat. In 1886 kregen ze hun eerste en enige zoon, Edmund. Enkele jaren na het overlijden van Clara in 1912 hertrouwde de 61-jarige Jonas met de iets jongere Lea Heijmans. In februari 1929 overleed hij; zijn vrouw Lea volgde hem in april 1940.

Onder normale omstandigheden zou Edmund Goudsmit de zaak van zijn ouders hebben geërfd, maar het liep anders. In december 1913 was hij in gemeenschap van goederen getrouwd met de 26-jarige Emilie Gottschalk uit Geilenkirchen. Het echtpaar kreeg twee jaar later een dochter, Clara. Mogelijk bestond er een verband met zijn psychische gesteldheid waarvoor hij uiteindelijk moest worden opgenomen in de psychiatrische instelling Isala in het Overijsselse Wapenveld. Feit is dat het huwelijk geen stand hield en het echtpaar na een gerechtelijke uitspraak in 1926 uit elkaar ging. Mede naar aanleiding daarvan verliet Emilie het pand aan de Lomstraat. Ze kocht een woning met winkel en magazijn aan de Vleesstraat 57 en de zaak verhuisde mee. Edmund werd in april 1943 in de kliniek opgepakt en diezelfde maand gedeporteerd naar Auschwitz, waar hij na aankomst werd vermoord.

Na de ontbinding van haar huwelijk was Emilie Gottschalk in augustus 1934 hertrouwd met de 44-jarige Hugo Moses uit Dinslaken; haar dochter Clara Goudsmit huwde in juni 1939 met Mozes Mossel uit Amsterdam en ging er tevens wonen. Op het moment van de Duitse inval verbleven drie personen op het adres aan de Vleesstraat: het echtpaar Moses-Gottschalk en de 45-jarige broer van Emilie, Salli Gottschalk. De ongehuwde Salli had inmiddels een aandeel in de firma Goudsmit-Elekan verworven. Droefenis achtervolgde de bewoners, want weldra werd Emilie ernstig ziek. Op 5 mei 1942 overleed ze op 55-jarige leeftijd ‘na lang en hevig lijden’, aldus het overlijdensbericht. In haar wilsbeschikking van 1934 had ze laten vastleggen dat het vruchtgebruik van haar nalatenschap naar Hugo Moses ging en alle eigendommen naar haar dochter Clara.¹⁶⁶

Nadat de onteigeningverordeningen van kracht waren geworden, verloren de erfgenamen van de firma Goudsmit-Elekan zowel de onderneming als alle onroerende goederen aan de Vleesstraat. Louis de Bruin uit Maastricht nam het beheer van de zaak in maart 1942 op zich en kocht het complete onroerend goed in januari 1943 voor fl. 26.500,= (ruim € 217.000,=). Notaris Charles Russel verleed de koopakte. Hugo Moses, die zijn handelsonderneming in

¹⁶⁵ Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpresters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1222 onder meer nr. 69

¹⁶⁶ Historisch Centrum Limburg (HCL): volgnummer 6, Correspondentie WO II, kadaster kantoor Roermond; <https://www.historieroermond.nl/vellen-huiden/vellen-huiden.htm>; <http://historie.venlo.nl/>; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.05 (NBI), inv. nr. 81895 en 2.09.16.10 (NBI), inv. nr. 129495; Vorst (*Sluier*), pag. 224, 261

vellen na vertrek uit Duitsland had voortgezet vanuit zijn nieuwe woonadres, raakte zijn bedrijf eveneens kwijt. De Duitse bewindvoerder Gerhard Briehl liquideerde het bedrijf in maart 1943. Ten tijde van de zware bombardementen op de binnenstad gingen alle gebouwen verloren met uitzondering van het magazijn, dat zware schade opliep.¹⁶⁷

Aan de toch al met tragiek overladen familiegeschiedenis was toen al het hoofdstuk moord toegevoegd. Behalve de van zorg afhankelijke Edmund Goudsmit waren achtereenvolgens Salli Gottschalk (Auschwitz, 28 februari 1943), Hugo Moses (Auschwitz, 10 september 1943), Clara Mossel-Goudsmit (Auschwitz, 31 juli 1944) en Mozes Mossel (Midden Europa, zomer 1944) slachtoffer van de Holocaust geworden.¹⁶⁸

Omdat de naaste verwanten allemaal waren uitgeroeid, kregen de overlevenden van de familie van Hugo Moses en de familie van Mozes Mossel zowel langs de patrilineaire als matrilineaire lijn te maken met het rechtsherstel en de verdeling van de aanzienlijke nalatenschap uit de eigendommen van Goudsmit-Elekan en Gottschalk. Daar kwamen nog enkele complicerende factoren bij. De meeste leden van de familie Moses hadden de Duitse nationaliteit en voor zover ze in Nederland woonden, werden ze bovendien als vijandelijke onderdaan beschouwd. Verder kregen ook de families Goudsmit en Gottschalk er zijdelings mee te maken. Veel rechthebbenden woonden bovendien verspreid over de wereld. Getuige de omvangrijke dossiers hadden zowel notaris Antoine van Hooff, die namens het NBI optrad als beheerder van de vermogens van Hugo Moses en Clara Mossel-Goudsmit, als het NBI er handen vol werk aan, ook al omdat geen van beide een testament had nagelaten. In totaal ging het om een vermogen dat anno 2024 geraamd kan worden op meer dan een miljoen euro, een bedrag dat was samengesteld uit de bedrijfswaarde en effecten. Het zou tot ver in de jaren 1960 duren alvorens de afwikkeling tot in detail was voltooid.¹⁶⁹

Het rechtsherstel en de teruggave van het onroerend goed verliepen vlotter. In juni 1946 kwamen notaris Paul Rieter als gedelegeerde van het NBI, enkele andere betrokkenen en notaris Van Hooff die namens Hugo Moses en Clara Mossel-Goudsmit optrad, tot een minnelijke schikking. Die hield in dat de koop door Louis de Bruin nietig werd verklaard en de genoten huuropbrengst naar de erfgenamen van de twee ging. De kosten van het rechtsherstel kwamen overigens voor rekening van de erfgenamen. In oktober 1947 onteigende de gemeente het perceel aan de Vleesstraat. De vergoeding daarvoor werd in 1952 definitief vastgesteld op fl. 13.225,= (bijna € 62.000,=). Daarnaast hadden de erfgenamen recht op een oorlogsschadevergoeding van fl. 12.680,= (ruim € 59.000). Het totaalbedrag leek daarmee aardig in de buurt te komen van de fl. 26.500,= die oorlogskoper De Bruin ervoor had betaald. Toch school er een addertje onder het gras. Tien procent van de schadevergoeding werd niet als oorlogsschade erkend, zodat bij uitbetaling een bedrag van fl. 11.422,= (ruim € 53.000,=) overbleef, geldontwaardig niet meegerekend. Vrijwel hetzelfde bedrag betaalde grootgrutter P. de Gruyter toen hij het perceel begin jaren 1950 van de erfgenamen kocht en zich tot herbouw verplichtte.¹⁷⁰

MOSES (MAX) OPPENHEIM

¹⁶⁷ Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.05 (NBI), inv. nr. 81895 en 2.09.16.10 (NBI), inv. nr. 129495; Vorst (*Sluier*), pag. 261

¹⁶⁸ Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.05 (NBI), inv. nr. 81895 en 2.09.16.10 (NBI), inv. nr. 129495; Vorst (*Sluier*), pag. 262; <https://www.joodsmonument.nl/>; <http://historie.venlo.nl/>

¹⁶⁹ Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.05 (NBI), inv. nr. 81895 en 2.09.16.10 (NBI), inv. nr. 129495

¹⁷⁰ Ibidem

Enkele maanden nadat de nazi's aan de macht waren gekomen, besloten de 38-jarige Moses (roepnaam Max) Oppenheim en zijn 29-jarige echtgenote Laura Grünebaum hun woonplaats Düsseldorf te verlaten en uit te wijken naar Venlo. "Onder de druk der omstandigheden", zoals hij zelf verklaarde. Ze huurden een woning aan de Sloot 68. Ruim twee jaar later kocht hij een huis met werkplaats aan de Tegelseweg 65, waar hij een chemisch bedrijfje begon. Als grondstof voor de boenwas en schoensmeer die hij er produceerde, gebruikte Oppenheim afvalvetten van slagers in en rond Venlo. De benodigde vakkennis had hij opgedaan bij zijn vroegere werkgever, een chemisch bedrijf dat vergelijkbare producten op de markt bracht. Al met al verdiende hij net genoeg om zijn gezin te kunnen onderhouden. Dat bestond aan de vooravond van de oorlog uit vier personen want het echtpaar had twee zonen gekregen, Jo(o)st Jozef (1934) en Manfred (1938). Zijn oorspronkelijke plan om naar de Verenigde Staten te emigreren had hij laten varen. Kennelijk beviel Venlo hem goed. In een rapport van de vreemdelingendienst uit 1938 stond onder meer dat Oppenheim actief betrokken was bij de plaatselijke joodse gemeenschap, een goede bekende was van de families Wiener en Keizer en dat hij 'gunstig bekend' stond. Alle positieve kwalificaties ten spijt wees het Ministerie van Justitie zijn verzoek om een definitieve verblijfsvergunning in maart 1939 af.¹⁷¹

Kort voor de Duitse inval, in januari 1940, verhuisde het gezin naar de Willemstraat in Eindhoven. Daar begon Moses opnieuw met de fabricage van schoenpoets en boenwas. Lang zou het niet duren. Toen hij in 1942 enige tijd in het ziekenhuis lag, bood een medepatiënt aan om zijn twee zoontjes in huis te nemen. Als twee dakloze wezen uit het gebombardeerde Rotterdam die voortaan als de broertjes Blijdorp door het leven gingen, overleefden ze de bezettingstijd. Moses en zijn vrouw Laura doken in januari 1943 onder, maar door verraad vielen ze begin juni 1944 in Duitse handen. Via Westerbork ging het echtpaar een maand later op transport naar Theresienstadt. Daar werden ze van elkaar gescheiden. Moses werd eind september 1944 naar Auschwitz gebracht waar hij meteen na aankomst werd vermoord. Laura overleefde het kamp, keerde in oktober 1945 terug naar Nederland en emigreerde een klein jaar later met haar kinderen naar New York.¹⁷²

Ondanks de verhuizing naar Eindhoven had Oppenheim de woning aan de Tegelseweg niet van de hand gedaan. Het perceel werd in 1941 onteigend en in februari 1943 verkocht aan de eerder genoemde Adrianus van Boxtel, die opvallend veel belangstelling aan de dag legde voor geroofd joods onroerend goed.. Hij betaalde er fl. 4.250,= (bijna € 35.000,=) voor. Notaris Charles Russel verzorgde de koopakte. Van Boxtel trok er niet in, maar verhuurde de woonruimte. Gedurende de frontmaanden raakte het pand weliswaar beschadigd, maar niet zo ernstig dat sloop onvermijdelijk was.¹⁷³

¹⁷¹ Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 222 (gemeentepolitie. Afdeling vreemdelingendienst 1920-1993), inv. nr. 171 (rapport commissaris van politie 1938, correspondentie 1939 en naoorlogse correspondentie); Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.48 (Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr. 882, P 5034; Vorst (*Sluier*), pag. 72, 176, 180; <https://collections.digitalmaryland.org/digital/collection/saac/id/20213> (an interview with Dr. Joost J. Oppenheim)

¹⁷² <https://collections.digitalmaryland.org/digital/collection/saac/id/20213> (an interview with Dr. Joost J. Oppenheim); <https://stichting18september.nl/slachtoffers/moses-oppenheim/>; Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 222 (gemeentepolitie. Afdeling vreemdelingendienst 1920-1993), inv. nr. 171 (rapport commissaris van politie 1938, correspondentie 1939 en naoorlogse correspondentie); Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.02 (NBI), inv. nr. 4928; Vorst (*Sluier*), pag. 176-177

¹⁷³ Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-

Direct na de bevrijding nam de voormalige wethouder en advocaat mr. Ernest Janssen uit Venlo het beheer van het 'vijandelijk' vermogen van Van Boxtel op zich. Hij inde de huur en weigerde aanvankelijk om het geld af te dragen aan Felix Keizer, die namens de weduwe Oppenheim-Grünebaum optrad. Nadat Keizer het beheer had overgenomen, stemde Janssen er eind 1947 alsnog mee in. Hoewel Laura Grünebaum eind oktober 1946 al 'ontvijand' was, gold dat niet voor Moses Oppenheim. Vooruitlopend op een positieve beschikking van het NBI gaf notaris Antoine van Hooff in juli 1949 alvast een verklaring van erfrecht af voor Laura en haar twee minderjarige zonen. De 'ontvijanding' van Moses volgde in september. Ruim vier jaar na de bevrijding kon een begin worden gemaakt met het rechtsherstel. Uitgangspunt was het vermogen van Max Oppenheim dat werd vastgesteld op fl. 8.800,= (€ 56.000,=) en onder beheer stond van Felix Keizer. Het bedrag was inclusief fl. 2.600,= (€ 16.500,=) die het herstel van de oorlogsschade had gekost. Toch zou het nog zo'n vier jaar duren, tot maart 1953, voordat de definitieve schikkingsakte door notaris Jozef Receveur werd bekrachtigd door de Afdeling Onroerend Goed van de Raad voor het Rechtsherstel. Die kwam er in essentie op neer dat de koop door Van Boxtel ongeldig werd verklaard en de gederfde huurinkomsten naar de drie erfgenamen van Moses Oppenheim gingen. Daarnaast hadden ze recht op een vergoeding van de herstellkosten van de oorlogsschade. Alle kosten die met het rechtsherstel samenhangen, kwamen voor rekening van Van Boxtel.

Daarmee leek het rechtsherstel voltooid ware het niet dat het NBI zich kort daarna opnieuw meldde bij Felix Keizer. Ter inleiding vernam de zaakbehandler van de weduwe dat men de grondbelasting over het tijdvak van 1 november 1944 tot september 1949 had betaald. Het ging om een totaalbedrag van fl. 561,= (ruim € 2.600,=) waarvoor in 1953 ontheffing was verleend. Maar voor de door het NBI geclaimde 'beheerdersbeloning' van fl. 143,= (€ 650,=) gold dat niet. Keizer antwoordde op het betalingsverzoek dat mevrouw Grünebaum tot dusver nog geen cent van de toegekende schadevergoeding had ontvangen. Bovendien was ze straatarm en afhankelijk van ondersteuning door haar familie in de Verenigde Staten. "Het is dus wel absurd dat nu nog heffingen verschuldigd zouden zijn", aldus een geïrriteerde Keizer. Zijn voorstel om de schuld te verrekenen met de schadevergoeding was volgens het NBI niet mogelijk op grond van voorschriften. Wel was men bereid het bedrag tot een kwart te reduceren. Keizer moest fl. 35,70 (€ 160,=) overmaken.¹⁷⁴

ABRAHAM, REGINA EN ELISA SANDERS

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog woonden de 44-jarige veekoopman Abraham Sanders en zijn twee zussen Regina en Elisa in het ouderlijk huis aan de Goltziusstraat 9. Regina was een paar jaar ouder en Elisa een paar jaar jonger dan Abraham. De twee werkten als telefoniste. Hun ouders, Isaac Sanders en Helena Kaufmann waren achtereenvolgens in 1930 en 1938 gestorven. Na de onteigening van hun woning in 1941 bleven ze er wonen, totdat ze bij de eerste deportatiegolf van 25 augustus 1942 werden weggevoerd naar Westerbork. Vanuit het doorgangskamp gingen de drie op 28 augustus op transport richting Auschwitz. Zo'n tachtig kilometer voor de eindbestemming stopte de trein op het goederenstation van de industriestad Cosel. Alle voor dwangarbeid geschikte mannen werden eruit gehaald, ook Abraham Sanders. De regio was vergeven van de werkkampen. Sanders belandde in Gross Sarne, waar hij zo zwaar werd afgetuigd dat hij binnen een maand

1949), deel 1168 nr. 82; Historisch Centrum Limburg (HCL): volgnummer 6, Correspondentie WO II, kadaster kantoor Roermond; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.02 (NBI), inv. nr. 4928

¹⁷⁴ Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.48 (Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr. 882, P 5034; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.02 (NBI), inv. nr. 4928

bezweek. Zijn beide zussen waren na aankomst in Auschwitz op 30 augustus de dood ingejaagd.¹⁷⁵

Op 5 januari 1943 kocht de NSB'er Adrianus van Boxtel het huis aan de Goltziusstraat voor fl. 9.250,= (€ 76.000,=). Notaris Charles Russel verleed de koopakte. Een maand later kocht hij het pand van Moses Oppenheim. Huurders trokken erin. Door het oorlogsgeweld van eind 1944 raakte beide percelen weliswaar beschadigd, maar ze bleven bewoond vanwege het nijpend woningtekort.¹⁷⁶

Kort na de bevrijding vroeg Philip Cohen het Bureau Rechtsherstel en Beheer in Venlo om hem tot bewindvoerder te benoemen over het onroerend goed van Sanders. Hij had vastgesteld dat er enkele gezinnen in woonden die geen huur betaalden. Dat kon zo niet, schreef hij aan het Bureau, dat hem in december 1945 in de gevraagde functie benoemde. Kort daarop diende hij een verzoek om rechtsherstel in. Omdat mr. Ernest Janssen het 'vijandelijk' vermogen van oorlogskoper Van Boxtel beheerde, ontstond de merkwaardige situatie dat twee partijen met min of meer tegengestelde belangen zich gingen bemoeien met de naoorlogse afwikkeling. Om dat probleem op te lossen moest een antwoord komen op de vraag wie de wettige erfgenaam was. Er meldden zich meerdere gegadigden, waardoor een ingewikkelde puzzel ontstond. Met steun van haar advocaat Sylvain Groen kwam de 53-jarige Carolina Francken uit Haarlem ten slotte als enige erfgenaam uit de bus. In januari 1947 werd ze tot bewindvoeder over de nalatenschap van haar drie omgekomen verwanten benoemd. Sylvain Groen was haar ook behulpzaam bij de totstandkoming van de schikking door notaris Jozef Receveur die in oktober 1951 door de Raad voor het Rechtsherstel werd bekrachtigd. De overeenkomst kwam er in hoofdlijnen op neer dat de koop door Van Boxtel, die tot juni 1948 eigenaar van het pand was gebleven, nietig werd verklaard. Verder kocht Van Boxtel alle eventuele vorderingen van Francken af voor het eenmalige bedrag van fl. 1.750,= (ruim € 8.100,=). Daarnaast had ze recht op een rijksbijdrage in de kosten van het schadeherstel en een uitkering door de verzekering. Advocaat-, notaris- en rechtsherstelkosten kwamen voor rekening van Van Boxtel.¹⁷⁷

Een jaar na de bekrachtiging van de regeling gaf Carolina Francken te kennen dat ze het perceel wilde verkopen. De laatste bewoner had de huur in september 1952 opgezegd en het pand stond leeg. Een gunstig tijdstip kortom, ware het niet dat zowel de gemeente als het NBI zich ermee gingen bemoeien. De gemeente steunde Franckens voornemen omdat "wij in deze tijd van woningnood niet kunnen tolereren dat het pand lange tijd onbewoond blijft". Het NBI wierp onder meer tegen dat verkoop nadelige gevolgen kan hebben voor de uit te keren schadevergoeding, die op dat moment nog niet was vastgesteld. Men kwam er onderling kennelijk niet uit, want de minister van Volkshuisvesting en Wederopbouw moest eraan te pas komen. Hij gaf zijn fiat aan de verkoop maar verbond er enkele dwingende voorwaarden aan voor de verkoper en de toekomstige koper. Daarmee was het geschil uit de wereld. In maart

¹⁷⁵ <http://historie.venlo.nl/naam.asp?letter=S>; Vorst (*Sluier*), pag. 228, 260, 263-266; Rens, pag. 143; Historisch Centrum Limburg (HCL): volgnummer 6, Correspondentie WO II, kadaster kantoor Roermond; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.01 (NBI), inv. nr. 2535

¹⁷⁶ Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulprejesters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1166 nr. 128; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.48 (Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr. 823, P 5186

¹⁷⁷ Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.01 (NBI), inv. nr. 2535; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.48 (Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr. 823, P 5186
Carolina Francken was de dochter van slager Mozes (Maurits) Francken en Elisabeth Sanders uit Venlo. Ze was er op 21 april 1893 geboren.

1953 vond de openbare verkoop van Goltziusstraat 9 plaats onder het toezien van notaris Receveur.¹⁷⁸

SYNAGOGE, BEGRAAFPLAATS EN BOUWGROND: JOODSE GEMEENTE

Ofschoon deze eigendommen van de joodse gemeente al ter sprake zijn gekomen bij de rol van de gemeente en de casus Philip Cohen, volgt hier een beknopt overzicht van ontwikkelingen tijdens en na de oorlog.

synagoge

Het gebouw aan het Maasschriksel 20 dateerde van 1865 en omvatte behalve de synagoge een schoollokaal annex vergaderruimte en een voorhuis, dat verhuurd werd aan de zussen Jeanette en Henriëtte Franck, “twee vriendelijk oude dames”. Tot juni 1942 kwam het bestuur van Israëlitische Gemeente er bijeen. Tijdens de laatste bijeenkomst, medio juni, werd de schade besproken die ontstaan was in de nacht van 1 op 2 juni tijdens een luchtgevecht boven de stad. Men hoopte de herstelkosten van het dak, de lichtkoepel en het interieur te kunnen verhalen op de verzekering. Het zou er niet van komen. De derde en laatste deportatie van 9 april 1943 betekende het einde van de joodse Gemeente. Henriëtte Franck, de laatste bewoner van het voorhuis, was die dag weggevoerd naar kamp Vught en kwam op 14 mei 1943 om het leven in Sobibor. Haar oudere zus Jeanette was iets eerder, in december 1942, opgenomen in het ziekenhuis en een paar dagen later overleden.

In juni 1943 informeerde de beheerder van de synagoge, het Commissariaat voor niet-Commerciële Verenigingen en Stichtingen, bij de gemeente of er belangstelling bestond voor koop. Nee, antwoordde burgemeester Zanders. Hij zag er vanaf omdat de gebouwen in een deplorabele toestand verkeerden. De beschadigde synagoge kreeg het nogmaals zwaar te verduren tijdens de bommenregen van oktober en november 1944. Het voorhuis veranderde in een bouwval, maar bleef vanwege de woningnood in gebruik.¹⁷⁹

Drie weken na de bevrijding vond een herdenkingsdienst plaats in de ruïne; de eerste dienst sinds twee jaar. De zojuist uit onderduik teruggekeerde Philip Cohen was erbij. Dat de gemeente hem weldra zou opzadelen met achterstallige betalingen, kon hij onmogelijk bevroeden. In mei 1946 ontving hij de eerste van verschillende naheffingen. Die werden na langdurig protesteren kwijtgescholden of verminderd. Cohen beschouwde de bouwval als een blok aan het been van de gedecimeerde en bankroete joodse Gemeente. Een gezin was in het voorhuis getrokken, blokkeerde de toegang tot het naastgelegen lokaaltje en weigerde huur te betalen, noch te vertrekken. Nadat de bewoners er met veel moeite uit waren uitgezet door een deurwaarder, grepen andere woningzoekenden meteen hun kans. Dat ging zo door totdat de maat vol was voor Cohen. Om een einde te maken aan de uitzichtloze situatie bood hij het complete perceel in de loop van 1947 te koop aan aan de gemeente. Net als in 1944 luidde het antwoord: geen interesse. Pas nadat de gemeente het hele gebouw in november 1949 onbewoonbaar had verklaard, volgde uitzetting, onteigening en sloop.¹⁸⁰

Voor zover kan worden nagegaan zag de financiële afwikkeling er als volgt uit: de joodse Gemeente ontving fl. 10.691,= (€47.000) van het Commissariaat Oorlogsschade, aangevuld

¹⁷⁸ Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.01 (NBI), inv. nr. 2535

¹⁷⁹ Derkx, ‘*We kunnen ze het niet meer vragen*’, pag. 243-247; Vorst (*Sluier*), pag. 246, 277, 326; Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945) inv. nrs. 1721 en 1545, toegangsnummer 125 (Nederlandse Israëlitische Gemeente Venlo (1891-1975), inv. nr. 15

¹⁸⁰ Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 125 (Nederlandse Israëlitische Gemeente Venlo 1891-1975, 1898-1975), inv. nr. 1; Vorst (*Sluier*), pag. 419-420

met een verzekeringsuitkering van bijna fl. 3.000,= (€ 13.000,=). Daarvan vorderde het NBI in 1956 een gedeelte terug wegens voorgeschoten betalingen.¹⁸¹

Verminkt Venlo, maart 1945. In het midden de synagoge met lichtkoepel.

begraafplaats en bouwgrond

Ofschoon zijn ambtenaren een negatief advies uitbrachten, kocht burgemeester Zanders het complete perceel bij akte van 9 september 1944, tegen kwijtschelding van een oudere gemeentelijke lening aan de joodse Gemeente. In juni 1945 maakte de gemeenteraad de koop ongedaan. Daarmee werden de lening van 1928 en de daaraan verbonden voorwaarden opnieuw van kracht. Hoewel de gemeente van september 1944 tot juni 1945 eigenaar was geweest van de in die maanden beschadigde muur langs de begraafplaats en er niets aan had gedaan, werd de joodse Gemeente na teruggave gesommeerd de muur te herstellen omdat die dreigde om te vallen. Daarin school iets onredelijks, beargumenteerde Cohen. Bovendien betoogde hij dat sprake was van oorlogsschade, wat de gemeente hardnekkig ontkende. De joodse Gemeente draaide op voor de herstellkosten maar werd in 1959 alsnog gecompenseerd door de Schade Enquête Commissie die het beroep op oorlogsschade erkende. In Rotterdam speelde overigens een vergelijkbare kwestie en ook hier weigerde de gemeente oorlogsschade als oorzaak te accepteren.¹⁸²

ABRAHAM VELLEMAN

Abraham Vellemans vader, Jacob, was gehuwd met Marianne Sanders en diende in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL). Gedurende zijn diensttijd woonde Velleman sr. in toenmalig Nederlands Indië. Daar werden rond de eeuwwisseling drie van de vier kinderen geboren: Abraham (Bram), Mozes en Rebecca (Bep). Kort nadat het gezin omstreeks 1906 in Nederland was teruggekeerd en zich in Venlo had gevestigd, werd de derde zoon, Martin (Mart) geboren. Jacob Velleman werd niet oud. In 1924 overleed hij op 53-jarige leeftijd. Op

¹⁸¹ Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 125 (Nederlandse Israëlitische Gemeente Venlo 1891-1975, 1898-1975), inv. nr. 3

¹⁸² Gemeentearchief Venlo (GAV): toegangsnummer 228 (Gemeentesecretarie Venlo 1939 – 1945) inv. nr. 1548; Vorst (*Sluier*), pag. 385-386; Vorst, (*Cohen*), pag. 216-217; Piersma, pag. 27

Abraham na verlieten de kinderen in de loop van de jaren 1920 en 1930 door huwelijk Venlo. Bram trad in januari 1940 in het huwelijk met de niet-joodse Gertruda van Tankeren. Het echtpaar woonde in zijn ouderlijke woning aan de Burgemeester van Rijnsingel 45. Kort voor het uitbreken van de oorlog begon hij er een bedrijfje dat lampenkappen produceerde. Hij vernoemde het naar zijn in oktober 1940 geboren dochter Marja.¹⁸³

Bram Velleman was één van de naar schatting 20.000 gemengd gehuwde joden in Nederland. Historicus Jacob Presser, auteur van de monumentale studie over de vervolging en verdelging van het Nederlands jodendom, noemde deze groep ‘de legale rest’. Hoe legaal is de vraag. In tegenstelling tot nota bene Duitsland werden de gemengd gehuwde joden in ons land niet met rust gelaten maar vervolgd. Kwellen, sarren en hinderen waren aan de orde van de dag. Ook moesten ze een jodenster dragen. Pressers medewerker, Coen Stuldreher, die op het onderwerp promoveerde, uitte scherpe kritiek op het afwijkend beleid: “De Nederlandse instanties waren in hun maatregelen zó overrijverig dat ze door Hitler zelf moesten worden teruggefloten. De gemengd gehuwde joden werden vervolgd, gesteriliseerd en gedeporteerd, totdat vanuit Berlijn het consigne kwam dat men hier niet op de zaken moest vooruitlopen.”¹⁸⁴ Zelfs de organisatoren van de Holocaust waren niet gediend van dit *entgegenarbeiten* of tegemoet werken van de Führer.

Dat Velleman als jood werd behandeld, blijkt uit de onteigening van zijn woning in 1941. Hij was buiten gemeenschap van goederen getrouwd. Tot ontruiming of huisuitzetting kwam het echter niet, want in de loop van 1942 kocht Gertruda van Tankeren de woning met schriftelijke toestemming van haar echtgenoot. Notaris Charles Russel verleed de koopakte. Ze betaalde fl. 6.500,= (ruim € 55.000,=) voor het perceel. Bram Velleman zou de oorlog overleven, net als zijn moeder Marianne Sanders en zijn zus Rebecca. Laatstgenoemde onderscheidde zich door met haar man Dirk van Hemert hulp te verlenen aan vervolgte lotgenoten. Brams broer Mozes was al in 1936 gestorven en zijn jongste broer Martin, die net als hij gemengd gehuwd was, kwam in mei 1945 om het leven in Midden-Europa.¹⁸⁵

Hoewel in de archieven van de RvR en het NBI geen dossier van Abraham Velleman is aangetroffen, staat vast dat twee keer is betaald voor het pand aan de Burgemeester van Rijnsingel: in 1919 door Jacob Velleman en na de onteigening in 1942 nogmaals. Bram Velleman had daarom om rechtsherstel kunnen vragen en een claim kunnen indienen bij de beheerder van het vijandelijk vermogen, het NBI. Of hij dat gedaan heeft, is niet bekend.

ROBERT VOSS

Strikt genomen valt Voss buiten het kader van dit onderzoek omdat hij geen particulier onroerend goed bezat. Daar stond echter tegenover dat hij een grote werkgever in Tegelen was. Reden om hem en zijn bedrijf kort te belichten.

Eind 1919 sloot de toen 24-jarige Voss een lening af om een kleine weverij in zijn woonplaats Mönchengladbach te kopen. Waar Duitsland wegzonk in een ongeëvenaarde economische

¹⁸³ <https://www.geni.com/people/Jacob-Velleman/6000000020803244284>;

<http://www.humanitarisme.nl/personen/index.php?m=surnames&sn=Velleman>; Vorst (*Sluier*), pag. 238, 322

¹⁸⁴ Presser II, pag. 87-93; <https://www.groene.nl/artikel/teruggefloten-door-hitler>

¹⁸⁵ <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/144745/martin-velleman>;

<http://www.humanitarisme.nl/personen/index.php?m=family&id=I456013>;

<http://historie.venlo.nl/persoon.asp?odID=446>

depressie, slaagde de getalenteerde en energieke jonge ondernemer een groot succes van zijn bedrijf te maken. Tegen het midden van de jaren 1920 was hij al eigenaar van drie fabrieken. Ook was hij inmiddels gehuwd met de niet-joodse Emilie Woitschitzky die tot het joods geloof was overgegaan om met hem te kunnen trouwen. Ze kregen twee kinderen, Helga (1924) en Günther (1926).

Twee jaar voordat de nazi's aan de macht kwamen, verplaatste Voss een deel van de bedrijfsactiviteiten naar Tegelen. In een oude fabriek plaatste hij enkele tientallen weefgetouwen en begon er met de productie van textiel. Al snel ontpopte hij zich tot een van de grote werkgevers in de door toenemende werkeloosheid geplaagde gemeente. In 1936 moest hij zijn bedrijven in Duitsland verkopen, maar dank zij zijn voortreffelijk zakeninstinct lukte het hem om zijn kapitaal veilig te stellen en te gebruiken voor de aankoop van machines en grondstoffen voor zijn bedrijf in Tegelen. Terwijl hij druk doende was met de afwikkeling van zijn Duitse zaken, vertrokken zijn schoonmoeder en de twee kinderen uit Mönchengladbach. Ze vestigden zich in een huurwoning aan de Boenderstraat 11 in Venlo. Bovendien stapten Emilie en de kinderen van de joodse religie over naar de Nederlandse Hervormde Kerk. Had het te maken met de wetenschap dat gemengd gehuwde joden in Duitsland ongemoeid werden gelaten? Hoe dan ook, twee jaar later werd het gezin in Venlo herenigd.

De Tegelse weverij beschikte over een goed gevulde orderportefeuille en de vooruitzichten waren mede dank zij het mildere economische klimaat van eind jaren 1930 gunstig. Er werkten ruim zestig mensen. De zorgen van Voss betroffen dan ook niet zijn onderneming, maar zijn persoonlijke status. Zo had hij door de procureur-generaal in Den Bosch laten vastleggen dat hij niet als vluchteling naar Nederland was gekomen. Meer dan een tijdelijke verblijfsvergunning had het niet opgeleverd. Zijn wens om genaturaliseerd te worden was volgens burgemeester Felix Pesch pas mogelijk als hij vijf jaar als ingezetene stond ingeschreven. Reden voor Voss om te ijveren voor een (definitieve) vestigingsvergunning. Een milde vorm van chantage onderstreepte de bittere ernst van zijn verzoek. Tegenover de Venlose (vreemdelingen)politie verklaarde hij: "Ik meen dat betreffende mijn vestiging gesproken kan worden van een Nederlands belang. Indien ik hier geen toestemming tot vestiging zou krijgen dan ben ik verplicht dat in Engeland aan te vragen en mijn weverij over te brengen naar Engeland waardoor de Nederlandse arbeidskrachten werkeloos zouden worden." De verleiding om Nederland te verlaten werd in 1939 opnieuw op de proef gesteld, toen een kennis van hem uit de kunstzijdebranche hem probeerde over te halen naar de Verenigde Staten te emigreren. Voss ging niet in op het voorstel en besloot te blijven.¹⁸⁶

Naar eigen zeggen was hij de eerste jood in Venlo die zijn woonruimte kwijtraakte. Dat gebeurde ergens in 1941. Noodgedwongen trokken ze tegen betaling in bij het gezin van de weduwe Peeters-Nuyten aan de Lohofstraat 11. Roberts vrouw en kinderen verbleven er niet lang, omdat ze terecht konden in een van zijn drie huizen in Noordwijk. Ook daar bleven ze slechts kort. Ontruiming in verband met de aanleg van verdedigingswerken langs de kust dwong de kinderen om uit te wijken naar Leiden. Hun moeder keerde terug naar Venlo. De drie hadden meer bewegingsvrijheid en liepen niet zo veel gevaar als Robert. Hij moest ten tijde van de deportaties onderduiken en vond onder meer onderdak bij politie-inspecteur Henk Wierks. Tot de bevrijding onderhield Voss contact met het plaatselijk verzet dat hij financieel steunde en coupons stof schonk voor onderduikers.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Gemeentearchief Venlo (GAV): Overige Verzamelingen (OV) 8, inv. nr. 24; Wolbertus, pag. 1, 4, 7-11; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.15 (NBI), inv. nr. 166962

¹⁸⁷ Gemeentearchief Venlo (GAV): Overige Verzamelingen (OV) 8, inv. nr. 24; Wolbertus, pag. 12; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.15 (NBI), inv. nr. 166962. Of Voss de eerste Venlose jood

Net als alle gezinsleden overleefde ook de weverij de oorlogsjaren, zij het kantje boord. Al in mei 1940 liet de bezetter het oog vallen op de textielfabriek en dwong Voss om 24.000 meter katoenstof te produceren voor de Wehrmacht. Na de onteigening van het bedrijf werd de Duitse bedrijfsleider van Voss, Wilhelm Wolf, in april 1942 tot beheerder benoemd. Wolf, die al 18 jaar in voor hem werkte, ontsloeg Voss in augustus van dat jaar. Precies een jaar later kocht hij de onderneming voor fl. 116.000,= (ruim € 950.000,=) van de *Niederländische Aktiengesellschaft für Abwicklung von Unternehmen* (NAGU). Het benodigde kapitaal voor de aankoop haalde hij uit een ingewikkelde en sterk gemanipuleerde vestzak-broekzak constructie ten koste van het bedrijf. Van de koopsom maakte hij fl. 105.500,= (€ 865.000,=) over aan mevrouw Voss-Woitschitzky, die het op haar beurt overboekte op het conto van haar kinderen. Wat na de ‘arisering’ van de Tegelse weverij aan bedrijfswaarde resteerde, werd in de boeken opgevoerd als zogenaamde winst. Die bestond uit de geldwaarde van de voorraad aan grondstoffen en fabricaten. ‘Winst’ die hoger was uitgevallen als Wolf niet een gedeelte had verduisterd. Toen in september 1944 de fronttijd aanbrak, liet Wolf alle productiemiddelen en voorraden naar Gera in Thüringen afvoeren. In de daaropvolgende maanden liep de fabriek veel oorlogsschade op en plunderden Duitsers en inwoners van Tegelen de achtergebleven restanten.¹⁸⁸

Direct na de bevrijding probeerde Voss zijn gehavende en leeggeroofde bedrijf nieuw leven in te blazen. Met advertenties trachtte hij iets van de gestolen goederen terug te krijgen. Uit eigen zak betaalde hij de kosten van het meest noodzakelijke herstelwerk en probeerde hij machines aan te schaffen. Dat deed hij op een moment dat hij formeel niets te zeggen had over zijn bedrijf. Zijn status van stateloos burger was na de bevrijding gewijzigd in de ‘vijandige’ Duitse nationaliteit. Het NBI nam het beheer op zich, maar liet desgevraagd en tegen de gebruikelijke gang van zaken de leiding over aan Voss. Om in zijn rechten hersteld te worden was ‘ontvijanding’ eerste vereiste. Een verzoek daartoe diende hij in juni 1945 in. Dat nam bijna twee jaar in beslag, maar in april 1947 beëindigde het NBI het beheer. Het dossier bevat geen informatie over inhoud en financiële afwikkeling van het rechtsherstel. Mede op grond van positieve verklaringen van onder anderen burgemeester Pesch werd Voss’ hernieuwde verzoek om naturalisatie in december 1949 gehonoreerd. Een jaar later opende hij een nieuwe weverij aan de Kasteellaan, die werk bood aan honderd werknemers. Opnieuw brak een bloeiperiode aan. Voss overleed in 1960 op 64-jarige leeftijd.¹⁸⁹

JOSEFINE WIENER-HIRSCH

In augustus 1938 was Josefines echtgenoot, Martin Wiener op 74-jarige leeftijd overleden. Martin was (mede)eigenaar van een leerlooierij en oomzegger van de internationaal bekende graveurs van munten en medailles, Jacob, Leopold en Karel Wiener. Tot de nalatenschap van Martin behoorde een aantal onroerende goederen: een huis met erf en tuin aan de Grote Kerkstraat 20 waar het echtpaar altijd had gewoond; een huis met pakhuis en tuin aan de

was die zijn woonruimte kwijtraakte, is twijfelachtig. Alexander Keizer moest zijn woning aan de Hamburgersingel begin februari 1941 verlaten.

¹⁸⁸ Gemeentearchief Venlo (GAV): Overige Verzamelingen (OV) 8, inv. nr. 24; Wolbertus, pag. 12, 15, 16; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.15 (NBI), inv. nr. 166962

¹⁸⁹ Gemeentearchief Venlo (GAV): Overige Verzamelingen (OV) 8, inv. nr. 24; Wolbertus, pag. 16-21; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.15 (NBI), inv. nr. 166962

Kleine Beekstraat 7; een huis met erf aan de Veldenseweg 34 (destijds Winkelveld) en een perceel grond aan het Monsepad (destijds Monsepaadje).¹⁹⁰

Het echtpaar Alfred en Ella Loewenstein trok in september 1940 tijdelijk in bij Josefina. Ze hoorden bij de 24 joden die uit de kuststreek waren weggejaagd en naar Venlo kwamen. Omdat de 76-jarige weduwe zwak en ziekelijk was, zette Philp Cohen haar begin april 1943 op de lijst van meest schrijvende gevallen in Venlo. Kort daarna dook ze onder. Hetzelfde deden Alfred en Ella Loewenstein die na hun verblijf in Venlo een tijdje in Amsterdam hadden doorgebracht. Hun 17-jarige zoon Curt kreeg via zijn vader verbinding met verzetsmensen in de regio Sevenum-Tienray en raakte betrokken bij de hulpverlening aan joodse kinderen. Behalve Ella Loewenstein-Hirschheim overleefden ze allemaal de oorlog. Ella overleed begin 1944 op 45-jarige leeftijd op haar onderduikadres in Tegelen. Josefina bereikte de leeftijd van 89 jaar. Ze stierf in 1956 in Den Haag.¹⁹¹

In de loop van 1941 sloegen de Duitse rovers toe. In naam van de nazibank LiRo namen ze een zeldzame penningenverzameling van de weduwe mee. Ook de onroerende goederen werden haar afgenomen. Notaris Leonardus Gemmeke uit Roermond verleed namens ANBO in maart 1943 de verkoopakte. De beruchte Venlose NSB'er Hans Giesendorf verwierf het pand aan de Grote Kerkstraat voor fl. 11.500 (ruim € 94.000,=).¹⁹² Het huis en pakhuis aan de Kleine Beekstraat ging in september 1943 voor fl. 4.000,= (een kleine € 33.000,=) naar Johannes van den Borst uit Venray. Notaris Charles Russel stelde de verkoopakte op.¹⁹³ Laatstgenoemde regelde ook de verkoop van het huis aan de Veldenseweg. Helena Deckers uit Venlo betaalde er in februari 1943 fl. 8.500,= (een kleine € 70.000,=) voor.¹⁹⁴ De grond aan het Monsepaadje ten slotte ging voor fl. 800,= (ruim € 6.500,=) naar Klaas Terpstra uit Arcen, die ook de geroofde bezittingen van Max Grünwald opkocht. Petrus Daverveld uit Eindhoven was verantwoordelijk voor de notariële akte.¹⁹⁵

Aanvankelijk vorderde het naoorlogs rechtsherstel uiterst moeizaam. De Venlose Courant was na de bevrijding in het pand aan de Grote Kerkstraat getrokken en had op eigen kosten herstelwerk laten uitvoeren. De beheerder van het vermogen van de gedetineerde Giesendorf droeg het beheer in maart 1948 over aan mevrouw Wiener-Hirsch. Hij deed dat op verzoek van het NBI, dat erom gevraagd was door de Haagse advocaat Heiman Sanders. Een betere belangenbehartiger had mevrouw Wiener zich niet kunnen wensen (zie pag. 29). Meteen nadat hij de taak op zich had genomen, kwam de vaart erin. In 1949 en 1950 kwamen twee

¹⁹⁰ Gemeentearchief Venlo (GAV): archief burgerlijke stand: huwelijken (Martin Mareas Wiener en Josephine Hirsch); Wikipedia: Jacob Wiener, Leopold Wiener; Bruggen, pag. 144 (noot 57); Vorst (*Sluier*), pag. 195; Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1171 nr. 9, deel 1178, nr. 48; deel 1168 nr. 83 en deel 1177 nr. 78

¹⁹¹ <https://www.stenenarchief.nl> (zoek op Josefina Hirsch – nr. 8500 en Elly Sara Hirschheim – nr. 8498); Vorst (*Sluier*), pag. 195-196, 314, 333, 365; Cammaert (*Verborgene front*), pag. 406, 408, 596

¹⁹² Vorst (*Sluier*), pag. 333; Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1171, nr. 9

¹⁹³ Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1178, nr. 48

¹⁹⁴ Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1168, nr. 83

¹⁹⁵ Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1177, nr. 78

herstelaktes met dezelfde inhoud tot stand. Giesendorfs koop werd ongeldig verklaard en mevrouw Wiener kreeg de woning met ingang van 1 mei 1949 terug. Verder werd overeengekomen dat het financiële voordeel (vruchtgebruik) van Giesendorf verrekend zou worden met zijn kosten die fl. 280,- (= € 1.560,-) bedroegen. De kosten van het rechtsherstel waren voor rekening voor de gewezen NSB'er die alweer op vrije voeten was en de kost verdiende als exporteur van groente en fruit.¹⁹⁶

Het door Van den Borst gekochte pand aan de Kleine Beekstraat kreeg op 8 december 1943 een voltreffer en raakte onherstelbaar beschadigd. De oorlogskoper had er nog geen drie maanden zijn voordeel mee kunnen doen. In december 1948 onteigende de gemeente het perceel in verband met het wederopbouwplan. De vergoeding van fl. 3.488,- (ruim € 20.000,-) werd op naam van de oorlogskoper bijgeschreven in het Grootboek voor de Wederopbouw. Dat bedrag was samengesteld uit fl. 2.100,- (ruim € 12.000,-) als onteigeningsvergoeding plus fl. 1.388,- (ruim € 8.000,-) als bijdrage voor geleden oorlogsschade. Daar kwam nog fl. 1139,- (een kleine € 7.000,-) bij als 'restvergoeding'. Omdat nog geen rechtsherstel had plaatsgevonden, gingen alle vergoedingen naar Van den Borst. Het touwtrekken kon beginnen en sleepte zich voort tot januari 1956 toen de Raad voor het Rechtsherstel mevrouw Wiener in haar rechten herstelde en Van den Borst verplichtte om de ten onrechte ontvangen vergoedingen terug te betalen. Namens de oorlogskoper tekende de voormalige burgemeester en advocaat mr. Jo Zanders beroep aan tegen het vonnis. Van den Borst claimde recht te hebben op zowel de vergoeding voor oorlogsschade als de 'restvergoeding'. Ook twijfelde hij aan de hoogte van het opgevoerde exploitatiesaldo dat fictief was. De Afdeling Rechtspraak van de RvR wees de eis af met uitzondering van het bezwaar tegen het exploitatiesaldo.¹⁹⁷

De afwikkeling van de oorlogskoop van het huis met tuin aan de Veldenseweg verliep stukken sneller. De inhoud van de schikking van mei 1948 hield in dat de koop door Helena Deckers nietig werd verklaard en dat mevrouw Wiener de gederfde huurinkomsten terugkreeg na aftrek van eventuele achterstallige heffingen. De kosten van de herstelprocedure kwamen voor rekening van Deckers.¹⁹⁸

Met de waarde van de grond aan het Monsepaadje gebeurde iets merkwaardigs. Tot juni 1947, toen de gemeente overging tot onteigening en het perceel opnam in twee andere percelen, behield oorlogskoper Klaas Terpstra het vruchtgebruik. Tussen 1943 en 1948 leverde hem dat een positief exploitatiesaldo van fl 320, = (€ 1.900,-) op dat hij de weduwe Wiener na het rechtsherstel moest terugbetalen. Om onduidelijke reden stelde de gemeente de onteigeningsvergoeding vast op maar liefst fl. 3.225,- (een kleine € 20.000,-). Het bedrag werd uitgekeerd aan Terpstra omdat hij als eigenaar te boek stond. Uit de schikkingsakte van 1954 blijkt dat mevrouw Wiener-Hirsch genoegen nam met terugbetaling van het

¹⁹⁶ Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1254, nr. 157; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.05 (NBI), inv. nr. 80829 (H. Giesendorf); Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.48 (Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr. 2.09.48, inv. nr. 823 (P5154); Vorst (*Sluier*), pag. 373-374

¹⁹⁷ Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.48 (Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr. 2.09.48, inv. nr. 898 (P14258); Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1254, nr. 157

¹⁹⁸ Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.48 (Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr. 2.09.48, inv. nr. 823 (P5154)

oorspronkelijke aankoopbedrag van fl. 800,=. ¹⁹⁹ Daarbij moet rekening worden gehouden met een inflatie van ruim 80% over de periode 1943-1954; een nadeel waarmee alle gedupeerden te maken kregen. Naarmate de tijd verstreek en later werd uit- of terugbetaald, liep dat nadeel verder op. Zo beschouwd kwamen Terpstra en al die andere oorlogskopers goed weg. Voor zover bekend werd de waarde van het onroerend niet opgewaardeerd, zeker niet met 50%. ²⁰⁰

DAVID WITMOND

Na voltooiing van de Handelsschool in Amsterdam besloot de 21-jarige, uit Monnickendam afkomstige Witmond in 1911 zijn geluk te beproeven in de Verenigde Staten. Het bracht hem niet het geluk waarop hij had gehoopt want na enkele jaren keerde hij terug naar Nederland. In 1921 huwde hij met de iets jongere onderwijzeres Engelina Blok. Het echtpaar vestigde zich in Eindhoven, waar een jaar later hun zoon Philip Irving werd geboren. Uiteindelijk belandde het gezin in 1927 in Venlo. De politiek actieve Engelina zat er namens de sociaaldemocratische SDAP van 1931 tot 1933 in de gemeenteraad. In lijn met zijn opleiding begon David in maart 1932 een groothandel in textielproducten, Textiel Union Limburgia. De zaak bracht voldoende op om in de zomer van 1939 een huis met erf te kopen aan de Hamburgersingel 123, waar ook het bedrijf was gevestigd. ²⁰¹

Door de anti-joodse maatregelen raakte het gezin het huis aan de Hamburgersingel in de zomer van 1941 alweer kwijt. Via de woning van Goudsmit aan de Vleesstraat belandden de Witmonds in het pand Stalbergweg 67. Engelina Witmond gaf les aan elf joodse kinderen in het lokaal naast de synagoge. Omdat het groepje over zes leerjaren was verspreid, ging David haar assisteren totdat Louis Goudsmit het van hem overnam. Toen in de zomer van 1942 de deportaties begonnen, dook het gezin onder. David overleed in januari 1944 na een langdurig en bijzonder pijnlijk ziekbed op 54-jarige leeftijd op zijn onderduikadres in het Gelderse Oosterbeek. Engelina en haar zoon overleefden de oorlog. Ze keerde terug naar Venlo en hertrouwde er met onderwijzer Berend Schaap. In 1993 overleed ze op 77-jarige leeftijd. Vijf jaar later werd een straat naar haar vernoemd. Philip Irving Witmond stierf in 2012 op 90-jarige leeftijd in Hilversum. ²⁰²

Niet alleen de woning van Witmond werd in 1941 geroofd; in augustus van dat jaar gebeurde hetzelfde met zijn textielgroothandel. Alfred Fucker uit Venlo nam het beheer over en doekte het bedrijf ruim een jaar later op. Van de groothandel bleef vrijwel niets over. Enkele maanden later, in februari 1943, maakte notaris Charles Russel namens NGV/ANBO de verkoopakte op van het onroerend goed aan de Hamburgersingel. De Venlose architect Adrianus van Boxtel betaalde er fl. 16.000,= (ruim € 131.000,=) voor. Vrijwel meteen na haar terugkeer uit de onderduik vroeg de weduwe Witmond mede namens haar zoon in mei 1945 rechtsherstel aan bij het Venloos filiaal van het NBI. Na drie jaar van

¹⁹⁹ Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.48 (Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr. 2.09.48, inv. nr. 898 (P14255)

²⁰⁰ De inflatie lag gedurende de oorlogsjaren en de eerste vijf naoorlogse jaren hoog met uitschieters in 1940 en 1944 toen de geldontwaarding 15% bedroeg. In de andere jaren lag de inflatie veelal tussen de vijf en tien procent. (bron: <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/prijzen-toen-en-nu>)

²⁰¹ <https://www.oudmonnickendam.nl/jaarboeken/16/Jaarboek-vereniging-Oud-Monnickendam-2015.html>; <https://joodsbw.nl/>; Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-

1949), deel 1168. nr. 84; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.16 (NBI), inv. nr. 195144
²⁰² <https://www.oudmonnickendam.nl/jaarboeken/16/Jaarboek-vereniging-Oud-Monnickendam-2015.html>; Rens, pag. 86-87; Vorst (*Sluier*), pag. 219, 279, 365

onrecht wenste ze als beheerder te worden aangesteld van het schamele restant van de textielgroothandel. Ze claimde dat recht eens te meer omdat ze in gemeenschap van goederen was getrouwd. De woning aan de Hamburgersingel kon ze in november 1946 weliswaar weer betrekken, maar de juridische afwikkeling kreeg z'n definitieve beslag pas in 1948. Tot april 1948 had de Venlose advocaat-procureur Ernest Janssen het (vijandig) vermogen van de NSB'er Adrianus van Boxtel beheerd. De door notaris Antoine van Hooff opgestelde schikkingsakte kwam er in het kort op neer dat de oorlogskoop ongeldig werd verklaard. Omdat Van Boxtel een gedeelte van het met hypotheek belaste pand had afgelost, mocht hij dat bedrag van de weduwe Witmond terugvorderen. Op zijn beurt betaalde Van Boxtel de gederfde huuropbrengst, de grond- en straatbelasting tot en met 1946 en alle kosten die verband hielden met het rechtsherstel. De dossiers Witmond van het NBI en Raad voor het Rechtsherstel bevatten geen gegevens over de afwikkeling van de schade rond de textielgroothandel.²⁰³

²⁰³ Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.16.16 (NBI), inv. nr. 195144; Nationaal Archief Den Haag (NA): toegangsnummer 2.09.48 (Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr. 2.09.48, inv. nr. 823 (P5156); Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster (07.J21, Hulpregisters/inschrijvingshypotheken no.4, kantoor Roermond. Register van akten van overschrijving 1842-1949), deel 1168. nr. 84; Vorst (*Sluier*), pag. 223

CONCLUSIE

Net als de meeste gemeenten in ons land voerde ook Venlo alle anti-joodse maatregelen zonder een spoor van protest uit. Van tegenwerking of sabotage was geen sprake. Een eenzame ambtenaar of politiemann daargelaten, verleenden alle bij de vervolging betrokken gemeentelijke diensten medewerking. Hetzelfde gold voor de hoofdverantwoordelijken voor de uitvoering en het ongestoord verloop ervan, burgemeester Bernard Berger en zijn opvolger Jo Zanders.

Met ambtelijke en politionele ondersteuning slaagden de Duitsers erin om een ruime meerderheid van de Venlose joden uit te roeien. Door roof op ongekende schaal verloren alle joods-Venlose bedrijfseigenaren en huisbezitters hun eigendom. Oorlogskopers, incompetent Duitse aasgieren, NSB'ers en meelopers van allerlei pluimage ontfermden zich erover met soms desastreuze gevolgen. De Venlose NSB'er Adrianus van Boxtel spande de kroon door maar liefst vier joodse panden te kopen. Afgezien van twee percelen van Alexander Keizer, Picardie 6 en 25, werden alle geroofde joodse panden verkocht.

Met de onteigeningen had de gemeente geen bemoeienis; dat was een landelijke aangelegenheid. Niettemin werden hand- en spandiensten geleverd die er direct mee te maken hadden zoals huisuitzetting, ontruiming en transport en opslag van inboedels. Ook kocht de gemeente op initiatief van burgemeester Zanders in 1944 de joodse begraafplaats aan de Ganzenweg.

Afgezien van de weliswaar te koop aangeboden maar niet verkochte synagoge, werden na de oorlog geen achterstallige belastingen gevorderd door de gemeente. Dat kon ook niet, want heffingen als grond- en straatbelasting waren voldaan door de oorlogskopers. De vorderingen op de joodse gemeente werden door voorzitter Philip Cohen weliswaar met sterke argumenten bestreden en op grond daarvan verlaagd, maar zijn herhaalde verzoeken om kwijtschelding of ontheffing werden niet gehonoreerd.

De algemeen geaccepteerde vaststelling dat het formele rechtsherstel correct is verlopen, verdient nuancering vanwege tekortkomingen in de wetgeving en slecht doordachte uitgangspunten zoals de gelijkstelling tussen joden en niet-joden. Daarnaast is in de schikkingsaktes nimmer sprake van inflatiecorrectie of doorberekening van de waardeinstijging van onroerend goed. Al die gebreken pakten nadelig uit voor de slachtoffers en waren meestal in 't voordeel van de profiteurs van het onrecht. Zo kostte de gulden van 1943, toen veel geroofd onroerend goed werd gekocht, vijf jaar later fl. 1,38 en tien jaar later, tegen de tijd dat veel schikkingen financieel werden afgewikkeld, fl. 1,76.²⁰⁴

Het handjevol overlevenden van de Holocaust onderging na de oorlog een doorgaans kille, harteloze bejegening. Niet in de laatste plaats door nota bene instanties als het NBI die in het leven waren geroepen om de rechtspositie van de slachtoffers van het immense onrecht te herstellen. Hoogste tijd kortom om de balans op te maken. Niet alleen vanuit moreel perspectief, maar ook vanuit bittere noodzaak.

²⁰⁴ <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/prijzen-toen-en-nu>

BEANTWOORDING VRAGEN OPDRACHT

1. Is er los van de zogeheten *Verkaufsbücher*, registratielijsten van geroofd en doorverkocht joods onroerend goed, andere relevante informatie over deze kwestie in de archieven te vinden, zo mogelijk per woning?

Zowel het gemeentearchief van Venlo als de archieven van het Nederlands Beheers Instituut en de Raad voor het Rechtsherstel in het Nationaal Archief in Den Haag, bevatten veel waardevolle aanvullende informatie.

2. Hoe heeft de onteigening en doorverkoop van de in de *Verkaufsbücher* vermelde woningen en andere onteigende woningen en inboedels (joods onteigend eigendom dat niet in de *Verkaufsbücher* genoemd wordt) in Venlo plaatsgevonden?

De onteigening vond plaats door een Duitse roofoorganisatie, de *Niederländische Grundstückverwaltung* (NGV) en het daaraan verbonden Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende goederen (ANBO). Beide organisaties namen het beheer van de onroerende goederen op zich op grond van de Verordeningen 102/1941 (onbebouwde grond) en 154/1941 (bebouwde grond). De onteigening van bedrijven geschiedde op grond van Verordening 48/1941. De doorverkoop vond plaats via de beheerorganisaties NGV en ANBO met medewerking van notarissen en makelaars. Voor Venlo was Charles Russel uit Eijsden de belangrijkste notaris. Inboedels werden opgeslagen, doorverkocht aan oorlogskopers of ter beschikking gesteld van door bombardementen dakloos geworden Nederlanders en Duitsers.

3. Welke woningen en inboedels zijn onteigend die niet in *Verkaufsbücher* vermeld staan?

**Markt 8 en 9: bebouwde percelen van Philip Cohen
Parallelweg 30: bebouwd perceel van Philip Cohen
Picardie 6: bebouwd perceel van Alexander Keizer
Picardie 28: bebouwd perceel van Alexander Keizer**

**Geroofd, maar niet onteigend:
Maasschriksel 20: synagoge van de joodse Gemeente
Ganzenstraat: begraafplaats en grond van de joodse Gemeente**

Voor een overzicht van het geroofd onroerend goed in joods eigendom: zie Bijlage 3

4. Heeft het toenmalige gemeentebestuur hierover besluiten genomen?

Het gemeentebestuur had geen bemoeienis met de onteigeningen.

5. Welke rol heeft het toenmalige gemeentebestuur, de plaatselijke ambtenarij en de lokale politie hierbij gespeeld?

In opdracht van het gemeentebestuur en de korpsleiding ontvingen de Duitsers desgevraagd alle informatie om de roof en deportaties te kunnen uitvoeren. Met de woningroof als zodanig, had de gemeente geen bemoeienis. Die bleef beperkt tot uitzetting, ontruiming en het overbrengen van de inboedels naar verschillende opslagruimtes.

6. Zijn er aanwijzingen dat door de gemeente tijdens en na de oorlog belastingen of andere heffingen zijn opgelegd aan de voormalige (i.c. de rechtmatige) eigenaren over de jaren waarin zij geen gebruik konden maken van hun eigendom?

Ja, voor zover is na te gaan, was dat het geval met de niet onteigende synagoge. Mochten er naheffingen zijn opgelegd voor andere geroofde joodse panden, dan bevatten de archieven hierover geen gegevens meer wegens een beperking van de bewaarplicht van dergelijke documenten tot vijf jaar (archiefwetten uit de jaren 1960). Uit de dossiers met betrekking tot het naoorlogs rechtsherstel is niets gebleken van gemeentelijke naheffingen. Heffingen m.b.t. onroerende goederen waren gedurende de bezettingsjaren betaald door de oorlogskopers. In Venlo werd geen erfpachtcanon geheven.

7. Is er sprake geweest van een financiële compensatieregeling?

Op landelijk niveau is dat in latere jaren het geval geweest, maar niet op gemeentelijk niveau. In het Venloos gemeentearchief zijn althans geen documenten aangetroffen die wijzen op compensatie van gemeentewege op enig moment die specifiek bedoeld was voor de plaatselijke joodse oorlogsslachtoffers/gemeenschap.

8. Is er ooit een compensatieregeling aangeboden? Zo ja, wanneer en voor welk bedrag of in welke andere vorm is er compensatie aangeboden na de Tweede Wereldoorlog?

Compensatie heeft tot dusver niet plaatsgevonden. Wel heeft Venlo twee monumenten die aan de Holocaust herinneren. Het oudste dateert van 1967 en bevindt zich op de joodse begraafplaats aan de Ganzenstraat. Aan het Synagogeplein is in 2016 een grondmonument onthuld. Daarop staan spreuken in diverse talen die weliswaar bedoeld zijn ter nagedachtenis van de Holocaust maar er niet rechtstreeks naar verwijzen.

9. Is er andere relevante informatie over deze kwestie in de archieven te vinden, zo mogelijk per woning?

Zowel in de archieven van de gemeente als in de rechtshersteldossiers op het Nationaal Archief in Den Haag zijn hierover gegevens te vinden, met name per woning. Daarbij gaat het nooit om compensatie, maar om restitutie of tegemoetkoming in de herstelkosten van oorlogsschade.

10. Wat zou de gemeente Venlo nu kunnen betekenen op het gebied van compensatie, niet enkel in financieel opzicht maar vooral in de zin van vormgeving aan hedendaags duurzaam herdenken om ervoor te zorgen dat zo'n drama zich nooit meer kan voordoen?

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN, DIGITALE BRONNEN EN LITERATUUR

Gemeentearchief Venlo (GAV): diverse collecties
Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL): archieven van het kadaster
Nationaal Archief Den Haag (NA): archieven van het Nederlands Beheers Instituut en Raad
voor het Rechtsherstel

NB. Vindplaats en precieze omschrijving in de afzonderlijke voetnoten

https://www.nationaalarchief.nl/sites/default/files/field-file/Verkaufsbucher_NBI%20Archief-mei-2019.zip (Excel bestand Verkaufsbücher)

<https://www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/omgaan-met-historisch-onrecht/>

<https://www.annefrank.org/nl/anne-frank/verdieping/nederland-het-hoogste-aantal-joodse-slachtoffers-west-europa/>

<https://www.annefrank.org/nl/anne-frank/verdieping/de-on-mogelijkheden-om-te-vluchten-joodse-emigratie-1933-1942/>

<https://www.niod.nl/nl/veelgestelde-vragen/gedeporteerde-joden-cijfers>

<https://vijfeeuwenmigratie.nl/migratiebeweging/duits-joodse-vluchtelingen-nazi-regime>

<https://www.jck.nl/nl/longread/chronologie-van-de-jodenvervolging>

https://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_jodentransporten_vanuit_Nederland

https://nl.wikipedia.org/wiki/Dirk_Hidde_de_Vries

https://nl.wikipedia.org/wiki/Algemeen_Nederlandsch_Beheer_van_Onroerende_Goederen

https://nl.wikipedia.org/wiki/Administratiekantoor_Nobiscum

https://nl.wikipedia.org/wiki/Niederl%C3%A4ndische_Grundst%C3%BCcksverwaltung

<https://www.delpher.nl/>

<https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/prijzen-toen-en-nu>

<https://nl.wikipedia.org/wiki/Verkaufsb%C3%BCcher>

<https://historiek.net/het-geweten-van-de-ambtenaar-in-crisis-en-oorlogstijd/134292/>

[zoekterm: Het rechtsherstel gewogen](https://rijksoverheid.sitearchief.nl/)

https://verbum.nl/wp-content/uploads/2020/03/Side-boekje_Landoorlogreglement-en-Aanwijzingen.pdf

<https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/195-IHL-19-EN.pdf>

<https://nl.wikipedia.org/wiki/Notaris>

https://nl.wikipedia.org/wiki/Johannes_Petrus_Everout

https://nl.wikipedia.org/wiki/Mike_Keyzer

<https://www.historischnieuwsblad.nl/crimineel-vastgoedcircuit-verdiende-grof-geld-aan-jodenvervolging/>

<https://www.joodsamsterdam.nl/johannes-petrus-everout/>

<https://jck.nl/joodse-gemeenten/venlo>

<http://historie.venlo.nl/gebeurtenis.asp>

<http://historie.venlo.nl/naam.asp>

<https://floddergatsblog.wordpress.com/2019/10/06/argumenten-voor-aanvullende-holocaust-herdenking-door-venlo/>

<https://floddergatsblog.wordpress.com/2019/02/01/ode-aan-philip-cohen/>

<https://joodsbw.nl/>
<https://www.geni.com/>
<https://www.wiewaswie.nl/>
<https://www.joodsmonument.nl/>
<https://www.joodsmonument.nl/nl/page/615722/vrijgekocht-of-bevrijd-uit-theresienstadt-in-februari-1945> <https://taz.de/>
<https://verwischte-spuren.de/juedisches-leben-in-luene/familie-terhoch/familie-terhoch-text/>
https://crt-ii.org/_awards/_apdfs/Kaufmann_Jakob.pdf
<https://collections.digitalmaryland.org/digital/collection/saac/id/20213>
<https://stichting18september.nl/slachtoffers/moses-oppenheim/>
<http://www.humanitarisme.nl/>
<https://www.groene.nl/artikel/teruggefloten-door-hitler>
<https://www.oudmonnickendam.nl/jaarboeken/16/Jaarboek-vereniging-Oud-Monnickendam-2015.html>

-
- Beckers, Theo Reijmers keus. De pijnlijke neergang van een burgemeester in oorlogstijd. In: *Spiegel van Roermond*. nr. 17. (z.p., 2009), pag. 6-85
- Bijsterveld, Arnoud-Jan *Ons Huis. Op zoek naar een joodse familie in Tilburg*. Hilversum, 2020
- Bruggen, Hein van der *Aspecten van joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018*. Hilversum, 2021
- Blauw, Maili *Roof en rechtsherstel in Eindhoven. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren*. Eindhoven, 2020
- Blauw, Maili *Roof en rechtsherstel in Haarlem. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren*. z.p., 2021
- Blauw, Maili *Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht*. z.p., 2020
- Bockxmeer J.M.L. et. Al. *Archieven joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van joden in Nederland in de periode 1942-1987*. Den Haag, 1998
- Cammaert, Fred *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie tijdens de Tweede Wereldoorlog*. 2 delen. Leeuwarden, 1994
- Cammaert, Fred en Put, Marcel *'Eindelijk een echte burgemeester.' Feiten en fabels over Marcel van Grunsven*. Roermond, 2014
- Citroen, Michal U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik. Utrecht, 2021
- Croes, Marnix en Tammes, Peter *'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in Nederlandse gemeenten., 1940-1945*. Amsterdam, 2004
- Derkx, Sef 'We kunnen ze het niet meer vragen' – Een kleine geschiedenis

- van de synagogen in de negentiende en twintigste eeuw. In: *Buun. Cultuurhistorisch Magazine voor Venlo en omstreken* (jrg. 2014). Venlo, 2014, pag. 231-248
- Duijvendak, Maarten en Van der Poel, Stefan
Eliëns, Frank
Gans, Evelien
Heynens, Lou
Hol, Han
Kalmann, Arjeh
Knopp, Guido
Lipschits, Isaac
Jong, Loe de
Jong, Loe de
Lemmens, Jac
Paping, Richard, Benders, Jeroen, Broersma, Daniël, Buursma, Albert, Duijvendak, Owen en Gräper, Koos
Piersma Hinke en Van den Berg, Marleen
Presser, Jacob
Rens, Herman van
Rijsselt, René en Eric van en Vlieks, Marjolein
Schütz, Raymond
Schütz, Raymond
- Ontvreemding van joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen (1940-1955)*. Groningen, 2021
- Voor joden verboden. Hoe de joodse gemeenschap uit Nijmegen verdween 1940-1945*. Amsterdam, 2021
- “Vandaag hebben ze niets maar morgen bezitten ze weer tien gulden.” Antisemitische stereotypen in bevrijd Nederland
In: Kristel Conny (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen*. Amsterdam, 2002 (pag. 313-353)
- Geconfisqueerd als ‘vijandelijk vermogen’. Het dossier Limburgse kastelen*. Valkenburg, 2013
- Joodse vluchtelingen in Venlo. Een onderzoek naar joodse vluchtelingen uit Nazi-Duitsland in de periode 1933-1939*. (doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, 1989)
- Leef Gelukkig! Een joods familieportret in egodocumenten*. Amsterdam, 2015
- Hitler. Een balans*. Aartselaar (ZNU), 2000
- De kleine sjoa. joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam, 2001
- De bezetting*. 5 delen (deel 3, *De jodenvervolging*). Amsterdam, 1963
- Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*. 14 delen. 's-Gravenhage 1969-1994 (niet geannoteerde editie)
- Joods leven Maastricht. Geschiedenis van de joodse gemeente sedert 1250, opgetekend bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de synagoge in Maastricht (1840-1990)*. Maastricht, 1990
- Vermoord en bestolen: joden, hun overlevingskansen en hun onroerende eigendommen in en na de Tweede Wereldoorlog op het Groninger platteland: Oldambt, Veendam, Midden-Groningen, Westerkwartier en Het Hogeland*. z.p. 2022
- Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdams gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van joodse slachtoffers 1940-1955*. z.p., 2020
- Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 2 delen. 's-Gravenhage 1965
- Vervolgd in Limburg. joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Hilversum, 2013
- Onvoltooid Verleden. Ontrechting en Rechtsherstel van joodse inwoners in de gemeenten Maastricht, Amby en Heer*. z.p., 2023
- Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam, 2016
- recensie van Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950. Amsterdam,

- 2015 in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*. vol. 13, nr. 4)
- Slaa, Robin te *De houding van de gemeente Den Haag tegenover joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*. z.p., 2016
- Spanjaard, Paul *Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss*. z.p., 2021
- Veraart, Wouter Jan Sanders contra Lieftinck. De ongelijke strijd om het rechtsherstel in de jaren van wederopbouw.
In: Kristel, Conny (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming*. Amsterdam, 2002 (pag. 173-208)
- Veraart, Wouter Jan *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer, 2005
- Vos, Maarten-Jan en Braake, Serge ter *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd joods onroerend goed. Inzicht in een administratief proces*. Amsterdam, 2013
- Vorst, Gerrit van der *Een diepzwarte sluier. De grensplaats Venlo en de jodenvervolgning*. z.p. 2014
- Vorst, Gerrit van der Philip Cohen (1885-1969). Een groot Venlonaar maar te klein voor een lintje? In: *Buun. Cultuurhistorisch Magazine voor Venlo en omstreken* (jrg. 2016). Venlo, 2016, pag. 209-220
- Vos, Maarten-Jan *Joods vastgoed in Winterswijk. Rapport over de roof en gedwongen verkoop van vastgoedbezit van joden en de rol van de gemeente Winterswijk bij roof en rechtsherstel tijdens en de Tweede Wereldoorlog en de jaren daarna*. z.p., 2022
- Vossen, Hélène Integratie en uitsluiting. Terugkeer en opvang van joden in Zuid-Limburg.
In: Kristel Conny (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen*. Amsterdam, 2002 (pag. 19-38)
- Warmbrunn, Werrner *De Nederlanders onder Duitse bezetting 1940-1945*. Amsterdam, 1964
- Wolbertus, Jos *Nederlandse weverij Tegelen – NeWeTe*. z.p., 2023